

**ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Εργασία και τεχνολογία στη διάρθρωση της κοινωνίας.
Παγκοσμιοποίηση, αυτοματοποίηση της παραγωγής και χειραφέτηση της εργασίας.
Μια προσέγγιση υπό το πρίσμα της Λογικής της Ιστορίας

Φαγογένης Κώστας

Επιβλέπων καθηγητής:
Δημήτρης Πατέλης

ΧΑΝΙΑ, 2008

«Η θεωρία γίνεται υλική δύναμη όταν την εγκολπώνονται οι μάζες»

Κ. Μαρξ

«Χωρίς επαναστατική θεωρία δεν μπορεί να υπάρξει επαναστατική πράξη»

Β. Ι. Λένιν

**«Οι αγώνες για την κοινωνία του μέλλοντος, οφείλουν να φωτίζονται από τη
θεωρητική προτρέχουσα σύλληψή της, ώστε να μην είναι τυφλοί και κοντόφθαλμοι
αλλά συνειδητοί και εμπνευσμένοι»**

Β. Α. Βαζιούλιν

Περιεχόμενα

<u>Εισαγωγή</u>	σελ. 6
-----------------	--------

Μέρος Πρώτο

Ζητήματα μεθοδολογίας. Από τον κλασσικό μαρξισμό στη Λογική της Ιστορίας.

<u>A. Ο μαρξισμός ως αναπτυσσόμενο σύστημα</u>	σελ. 11
--	---------

<u>A. 1. Η ανάγκη ανάπτυξης του μαρξισμού και η Λογική της Ιστορίας</u>	σελ. 17
---	---------

<u>A. 2. Συνοπτική παρουσίαση της διάρθρωσης του «Κεφαλαίου»</u>	σελ. 20
--	---------

<u>B. Η κοινωνία ως οργανικό όλο και η μεθοδολογία της διερεύνησής της</u>	σελ. 23
--	---------

Μέρος Δεύτερο

Εργασία και τεχνολογία στη διάρθρωση της κοινωνίας

<u>A. Από την κατανάλωση στην εργασία: Η αντίφαση ωριμάζει, η εργασία διαμορφώνεται</u>	σελ. 30
---	---------

<u>B. Εργασία και τεχνική διαμεσολάβηση</u>	σελ. 33
---	---------

<u>B. 1. Ο ρόλος της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων στην ανάπτυξη και τη διαμόρφωση του χαρακτήρα της εργασίας</u>	σελ. 35
--	---------

<u>B. 2. Η επίδραση της τεχνολογικής επενέργειας του ανθρώπου προς τη φύση στον καταμερισμό της εργασίας</u>	σελ. 37
--	---------

<u>B. 3 Ο ρόλος της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων στην διαμόρφωση των σχέσεων παραγωγής</u>	σελ. 40
--	---------

<u>Γ. Ανθρώπινη συνείδηση και χαρακτήρας της εργασίας</u>	σελ. 41
---	---------

<u>Γ. 1. Η επίδραση του φάσματος δυνατοτήτων των παραγωγικών</u>	
<u>δυνάμεων στη συνείδηση</u>	<u>σελ. 42</u>
<u>Γ. 2. Ο ρόλος της συνείδησης στην πραγμάτωση</u>	
<u>των μεν είτε των δε σχέσεων παραγωγής</u>	<u>σελ. 44</u>
<u>Α. Ανθρώπινη προσωπικότητα και χαρακτήρας της εργασίας</u>	<u>σελ. 45</u>

Μέρος Τρίτο

Αυτοματοποίηση, παγκοσμιοποίηση της παραγωγής και χειραφέτηση της εργασίας

<u>Α. Σχετικά με το ρόλο της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων</u>	
<u>κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης της κοινωνίας</u>	<u>σελ. 51</u>
<u>Α.1. Από τα μέσα άγρευσης στα μέσα παραγωγής</u>	<u>σελ. 51</u>
<u>Α.2. Η ολοκλήρωση της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας: ο καπιταλισμός</u>	
	<u>σελ. 57</u>
<u>Α. 3. Η επιστημονικοτεχνική επανάσταση και τα διάφορα στάδια εντατικής ανάπτυξης</u>	
<u>του καπιταλισμού. Από το μονοπώλιο στις πολυεθνικές εταιρίες</u>	<u>σελ. 62</u>
<u>Α. 4. Σχετικά με την διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων - παραγωγικών σχέσεων κατά</u>	
<u>τη διαδικασία διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας</u>	<u>σελ. 65</u>
<u>Β. Αυτοματοποίηση της παραγωγής και δυνατότητες χειραφέτησης της ανθρώπινης</u>	
<u>εργασίας</u>	<u>σελ. 66</u>
<u>Β.1. Η μετάβαση από την μηχανοποιημένη στην αυτοματοποιημένη παραγωγή και οι</u>	
<u>επιπτώσεις της στο χαρακτήρα της εργασίας</u>	<u>σελ. 67</u>
<u>Β. 2. Η αντιφατικότητα της εισόδου της μερικής</u>	

αυτοματοποίησης στον καπιταλισμό σελ. 71

Γ. «Καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση»: Αντιφατική ενοποίηση της ανθρωπότητας
βάσει των μονοπωλιακών συμφερόντων ή μια αποεδαφικοποιημένη
«Αυτοκρατορία»; σελ. 74

Γ.1. Το «πλήθος» ενάντια στην «Αυτοκρατορία». Νέο Μανιφέστο ή αναπαραγωγή
παλαιών αντιφάσεων; σελ. 81

Συμπεράσματα: Ορισμένες σημειώσεις για την ελικοειδή κίνηση της ιστορίας
σελ. 89

Βιβλιογραφία σελ. 92

Εισαγωγή

Η επιλογή θέματος μιας μελέτης δεν μπορεί παρά να επηρεάζεται και να τροφοδοτείται από τους προβληματισμούς και τα ζητήματα που θέτει η ιστορική περίοδος στην οποία ζούμε. Και η σύγχρονη ιστορική περίοδος είναι μια εποχή έντονων αντιφάσεων και ραγδαίων αλλαγών.

Οι εν λόγω αντιφάσεις συσσωρεύτηκαν και ωρίμασαν στο σύνολο της προγενέστερης διαδικασίας ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Μιας διαδικασίας που χαρακτηρίζεται, έως σήμερα, από την κυριαρχία των ταξικών βαθμίδων ανάπτυξης της ανθρώπινης κοινωνίας.

Ο καπιταλισμός είναι, σύμφωνα με τον Μαρξ, ο τελευταίος ταξικός κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός. Στα χρόνια της κυριαρχίας του, οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτύχθηκαν σε πρωτόγνωρο βαθμό. Ωστόσο, η ανάπτυξη αυτή είναι αντιφατική και, σε συνδυασμό με τις καθηλωτικές καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, στρέφεται πλέον ενάντια στις δυο βασικές πηγες πλούτου της ανθρωπότητας: τον άνθρωπο και τη φύση.

Οι εκρηκτικές αντιθέσεις και τα κρισιακά φαινόμενα των τελευταίων δεκαετιών δεν είναι τίποτε άλλο από συμπτώματα της παρατεταμένης σήψης και παρακμής του καπιταλισμού, και μας υπενθυμίζουν ότι το γήρας (του καπιταλισμού) δεν έρχεται μόνο του. Φέρνει μαζί του την κοινωνική και την οικολογική κρίση.

Περίπου το 30% του παγκόσμιου πληθυσμού που είναι σε θέση να εργάζεται δεν έχει ικανοποιητική απασχόληση για να επιβιώσει. Αντίθετα, ένας μικρός αριθμός χωρών στις οποίες ζει το 20% του πληθυσμού της γης ελέγχουν το 86% του παγκόσμιου εισοδήματος, το 82% των εξαγωγών και το 66% των ξένων επενδύσεων¹. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι όλοι ευημερούν στις χώρες αυτές, καθώς ακόμα και στο εσωτερικό τους υπάρχουν μεγάλες ανισότητες. Στις ΗΠΑ το ποσοστό του εθνικού εισοδήματος που αναλογεί στο φτωχότερο 20% του πληθυσμού είναι 3,6% ενώ, αυτό που αναλογεί στο πλουσιότερο 20% του πληθυσμού είναι 49.6% (Σακελλαρόπουλος 2004: 270).

¹ Για περισσότερα σχετικά με τις χαοτικές ανισότητες, απότοκες των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής δεξ U.N. 2005: 17-26.

Εξάλλου, η καταστροφή των οικολογικών συστημάτων, η εκτεταμένη μόλυνση, η βαθμιαία εξάντληση των φυσικών πόρων και η ραγδαία υποβάθμιση του περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής είναι μερικά ακόμα χαρακτηριστικά της σύγχρονης εποχής, που κάνουν ξεκάθαρα τα όρια της καπιταλιστικής ανάπτυξης των τελευταίων δεκαετιών (εξαφάνιση των τροπικών δασών που ζει το ένα τρίτο του συνόλου των φυτών και των ζώων της γης, ενίσχυση του φαινομένου του θερμοκηπίου, ξέσπασμα διάφορων επιδημιών, όπως τρελές αγελάδες, διοξίνες κ.α.).

Η υπέρβαση αυτών των αντιφάσεων και των κρισιακών φαινομένων, που εμπεριέχουν ακόμα και το κίνδυνο αυτοκαταστροφής της ανθρωπότητας, δεν μπορεί να προκύψει από έναν αφηρημένο αντικαπιταλισμό, από την απλή άρνηση του καπιταλισμού. Ούτε, όμως, και από την απλή υπεράσπιση των εγχειρημάτων σοσιαλιστικής οικοδόμησης του προηγούμενου αιώνα.

Εκ των ων ουκ άνευ όρος για τον επαναστατικό μετασχηματισμό της ανθρώπινης κοινωνίας και τη θετική οικοδόμηση του κομμουνισμού είναι, η κατανόηση της ίδιας της σύγχρονης πραγματικότητας. Η περιπλοκότητα της διάρθρωσης της σημερινής κοινωνίας δεν προσφέρεται για εύκολα συμπεράσματα, ούτε η κατανόησή της μπορεί να βασιστεί σε έναν στείρο εμπειρισμό, σε μια περιγραφή φαινομενολογικών πτυχών της πραγματικότητας. Απαιτείται λοιπόν μια επιστημονική διάγνωση των εν εξελίξει μετασχηματισμών και η ένταξή τους στο σύνολο της ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξης της ανθρωπότητας.

Δυο από τα κομβικότερα επιστημονικά-ερευνητικά πεδία που εγείρονται προς διερεύνηση στα πλαίσια της επαναστατικής θεωρίας είναι, αφενός η διασαφήνιση του νέου σταδίου εντατικής ανάπτυξης στο οποίο έχει εισέλθει ο καπιταλισμός της εποχής μας και, αφετέρου οι δυνατότητες χειραφέτησης της ανθρώπινης εργασίας που απορρέουν από την αντιφατική κλιμάκωση της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων.

Η διάφορων επιπέδων αυτοματοποίηση της παραγωγής οδηγεί τον καπιταλισμό σε νέου τύπου εντατική ανάπτυξη, ενώ η ωρίμανση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας (απόρροια και αυτή της αυτοματοποιημένης παραγωγής) δημιουργεί μια σειρά από δυνατότητες για την άρση του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας. Η προσπάθεια διερεύνησης των παραπάνω πεδίων απαιτεί τη συνολική επιστημονική

διερεύνηση της ανάπτυξης της κοινωνίας ως ολότητας και τη διακρίβωση της θέσης, του ρόλου και των προοπτικών της εργασίας και της τεχνολογίας σε αυτήν.

Κάτι τέτοιο, όμως, προϋποθέτει τη συνέχιση και ανάπτυξη της επαναστατικής θεωρίας. Η αναγκαιότητα συνέχισης και ανάπτυξης της επαναστατικής θεωρίας, δεν πρέπει, βέβαια, να συγχέεται με την συσχέτιση μαρξισμού και διαφόρων ανορθολογικών και βουλησιαρχικών απόψεων περί κοινωνίας και ιστορίας. Η ανάπτυξη της επαναστατικής θεωρίας είναι εφικτή μόνο μέσω της διαλεκτικής άρσης-υπέρβασης του ιστορικού κεκτημένου του κλασικού μαρξισμού. Μόνο μια τέτοιου είδους ανάπτυξη της επαναστατικής θεωρίας είναι σε θέση να συνενώσει τα αποτελέσματα επιμέρους ερευνητικών πεδίων και να τα συγκεκριμενοποιήσει στην κατεύθυνση της διατύπωσης επαναστατικής τακτικής και στρατηγικής. Το επαναστατικό πρόγραμμα της εποχής μας οφείλει να θεμελιώσει όχι μόνο τον αναπόδραστο θάνατο του καπιταλισμού, της τελευταίας βαθμίδας της προϊστορίας της ανθρωπότητας, αλλά κυρίως τη θετική επίλυση των αντιφάσεων του από τη σκοπιά της ώριμης ανθρώπινης κοινωνίας.

Στο **πρώτο μέρος** της παρούσας μελέτης τίθενται υπό διαπραγμάτευση ζητήματα μεθοδολογίας. Γίνεται αναφορά στο μαρξισμό ως αναπτυσσόμενο σύστημα που ανακύπτει και αναπτύσσεται μέσω της επίλυσης αντιφάσεων. Τονίζεται το γεγονός ότι ο μόνος τρόπος ύπαρξης του μαρξισμού στις συνεχώς εξελισσόμενες νέες συνθήκες είναι αυτός της διαλεκτικής άρσης-υπέρβασης του ιστορικού του κεκτημένου. Με αυτό το τρόπο επιχειρείται προσπάθεια υπέρβασης των άγονων προσεγγίσεων της πλειονότητας των επιγόνων του μαρξισμού που εγκλωβίζονται στο δίπολο δογματισμού και αναθεωρητισμού (σ. 17 της παρούσας μελέτης).

Επιπλέον, επισημαίνεται η αναγκαιότητα άντλησης της μεθοδολογίας διερεύνησης του οργανικού όλου από το κορυφαίο υπόδειγμα της διαλεκτικούλιστικής σκέψης, το *Κεφάλαιο* του Μαρξ. Αναγκαιότητα που διατυπώνεται για πρώτη φορά από τον Λένιν, ως πρόγραμμα μελέτης, και υλοποιείται σταδιακά στις χώρες του πρώιμου σοσιαλισμού από μια σειρά μαρξιστών σοβιετικών ερευνητών. Παρουσιάζεται συνοπτικά η διάρθρωση του *Κεφαλαίου* καθώς και η νέα μεθοδολογία που προέκυψε ως ανάπτυξη της μεθόδου του Μαρξ, κατά την εφαρμογή της στη μελέτη της ανθρώπινης κοινωνίας, δηλαδή η Λογική της Ιστορίας (Βαζιούλιν 2004:73-98).

Στο **δεύτερο μέρος** γίνεται προσπάθεια εξέτασης ορισμένων πλευρών της εργασίας και της τεχνολογίας από τη σκοπιά της ώριμης, της ανεπτυγμένης ανθρώπινης κοινωνίας. Για ποιο λόγο όμως κρίνεται αναγκαία η θεώρηση της κοινωνίας από τη σκοπιά της ωριμότητάς της, δηλαδή από την σκοπιά της αταξικής κοινωνίας;

Στην εποχή των Μαρξ, του Ένγκελς αλλά και του Λένιν ενώπιον της επαναστατικής κοινωνικής θεωρίας εγειρόταν στο προσκήνιο η ανάγκη διερεύνησης του καπιταλισμού, από τη σκοπιά της άρνησής του. Και αυτό γιατί δεν υπήρχε προηγούμενη εμπειρία δημιουργίας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Στην εποχή μας όμως, που υπάρχει η εμπειρία της απόπειρας δημιουργίας σοσιαλιστικής κοινωνίας, το βασικό ζήτημα που τίθεται ενώπιον της επαναστατικής θεωρίας είναι αυτό της θετικής οικοδόμησης του κομμουνισμού και όχι της απλής άρνησης του καπιταλισμού. Πρόκειται για δυο ζητήματα που ως προς την βαρύτητα τους διαφέρουν ουσιωδώς χαράσσοντας και αντίστοιχες κατευθύνσεις στην ερευνά. Αν και η θετική οικοδόμηση του κομμουνισμού, προϋποθέτει την εξάλειψη του καπιταλισμού και ανάγεται στην εποχή που έπεται της σύγχρονης, είναι αναγκαία από τώρα η θεωρητική προετοιμασία της έλευσης εκείνης της εποχής. Επομένως, η εξέταση του ρόλου της εργασίας και της τεχνολογίας από τη σκοπιά της ωριμότητάς της ανθρώπινης κοινωνίας εξυπηρετεί ακριβώς αυτούς τους στόχους, αξιοποιώντας τη νέα μεθοδολογία της Λογικής της Ιστορίας (Βαζιούλιν 2004:99-293).

Πριν αναλυθεί η έννοια της εργασίας (ως η συγκεκριμένη μορφή αλληλεπίδρασης, που αναφέρεται όταν η αντίφαση μεταξύ ανθρώπου και φύσης αποκτά ορισμένο βαθμό ωριμότητας), ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην κατανάλωση, ως την στοιχειωδέστερη μορφή αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπου και φύσης. Στη συνέχεια επιχειρείται να εξακριβωθεί η επίδραση της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων στην διαμόρφωση και την ωρίμανση του χαρακτήρα της εργασίας, καθώς και η θέση και ο ρόλος της τεχνολογίας στον καταμερισμό της εργασίας και στις σχέσεις παραγωγής. Εξετάζεται επίσης η σχέση της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων με τις δυο πλευρές της ενιαίας μέσα στην αντιφατικότητά της συνείδησης (φαινόμενο), καθώς και ο ρόλος του χαρακτήρα της εργασίας στη διαμόρφωση της προσωπικότητας (πραγματικότητα).

Στο **τρίτο μέρος** της εργασίας, θα γίνει προσπάθεια να εξεταστεί η ιστορική πτυχή της εξέλιξης της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων κατά τη

διαδικασία της διαμόρφωσης της κοινωνίας ως οργανικού όλου. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην περίοδο ολοκλήρωσης της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας, δηλαδή στον καπιταλισμό (για την περιοδολόγηση της ανθρώπινης κοινωνίας δεσ. σ. 27). Αναλύοντας τις σύγχρονες κατευθύνσεις της τεχνολογικής εξέλιξης (δηλαδή τη διαφόρων επιπέδων αυτοματοποίηση της παραγωγής), θα γίνουν ορισμένες επισημάνσεις σχετικά με την ωρίμανση του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής, η οποία εκπορεύεται από την ίδια την διαδικασία της παραγωγής, ως τεχνική αναγκαιότητα. Παράλληλα θα γίνει αναφορά στην αυξανόμενη αντίφαση μεταξύ της κοινωνικοποιημένης παραγωγής και των καθηλωτικών σχέσεων παραγωγής του καπιταλισμού.

Η μελέτη αυτής της αντίφασης καθιστά εφικτή τη διατύπωση συμπερασμάτων σχετικά με τα δυο ερευνητικά πεδία που πραγματεύεται η παρούσα μελέτη, δηλαδή το απόπειρα διασαφήνισης του νέου σταδίου εντατικής ανάπτυξης του καπιταλισμού της εποχής μας, όπως επίσης και τις δυνατότητες χειραφέτησης της ανθρώπινης εργασίας που απορρέουν από την αντιφατική κλιμάκωση της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων. Όσον αφορά το δεύτερο ερευνητικό πεδίο, επιχειρείται η υπέρβαση του "τεχνολογικού ντετερμινισμού" που χαρακτηρίζει τις περισσότερες προσεγγίσεις. Δηλαδή της τεχνητής απόσπασης της τεχνολογίας από τις κοινωνικές σχέσεις και την εξετάσή της ως αυθύπαρκτου, υπερκοινωνικού και υπερανθρώπινου είναι "ως έχει". Όσον αφορά το πρώτο ερευνητικό πεδίο, γίνεται προσπάθεια αποφυγής της «αγιοποίησης» της λενινιστικής αντίληψης για τον ιμπεριαλισμό (μέσω της εξέτασης των ορίων εφαρμοσιμότητάς της) όπως και των αντιλήψεων εκείνων που στρεβλά αντιλαμβάνονται το σύγχρονο καπιταλισμό ως αποεδαφικοποιημένη πλανητική ενοποίηση (π.χ. η «Αυτοκρατορία» των Η&Ν).

Μέρος Πρώτο

Ζητήματα μεθοδολογίας. Από τον κλασικό μαρξισμό στη Λογική της Ιστορίας

Α. Ο μαρξισμός ως αναπτυσσόμενο σύστημα

Ο μαρξισμός είναι ένα ανοικτό και αναπτυσσόμενο επιστημονικό σύστημα φιλοσοφικών, πολιτικοοικονομικών και κοινωνικοπολιτικών θέσεων το οποίο ανακύπτει, διαμορφώνεται και αναπτύσσεται κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις. Συνιστά διαλεκτική άρση των πιο προωθημένων κατακτήσεων της αστικής προμαρξικής σκέψης που αποτέλεσαν τις πηγές και τα συστατικά μέρη² του μαρξισμού, δηλαδή της γερμανικής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας (Καντ, Χέγκελ), της κλασικής αστικής πολιτικής οικονομίας (Σμιθ, Ρικάρντο), του ουτοπικού σοσιαλισμού (Ουεν, Φουριέ, Σαιν Σιμόν)³.

Ο μαρξισμός ανέκυψε ιστορικά στο στάδιο της ωριμότητας **του καπιταλισμού** (Πατέλης 2004: 21), για να εκφράσει τις δυνατότητες που αντικειμενικά δημιουργούσε η εν λόγω πορεία ωρίμανσης για την ιστορική υπέρβαση του καπιταλισμού και την μετάβαση στο σοσιαλισμό.

Η γνωσιακή συγκυρία κατά την οποία εμφανίστηκε ο μαρξισμός (μέσα 19^{ου} αιώνα) χαρακτηρίζεται από την έντονη κρίση της κλασικής αστικής σκέψης. Η τελευταία, έχοντας απολέσει σταδιακά τον επαναστατικό ρόλο που διαδραμάτισε στα πλαίσια της δυναμικής της κοινωνικής εξέλιξης (ο οποίος συνοψίζεται στη συμβολή της στην μετάβαση από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό), αποκτά αντιδραστικό και απολογητικό χαρακτήρα, απεμπολώντας όσα στοιχεία επιστημονικότητας διέθετε και

² Βλ. Λένιν Β.Ι., Τρεις πηγές και τρία συστατικά μέρη του μαρξισμού, <http://www.marxists.org/ellinika/archive/lenin/works/1913/03/three.htm>.

³ «Εξυπακούεται, ότι η διανοητική εξέλιξη του Marx απέχει πόρρω από του να αποτελεί ένα σύνολο επιστημολογικών τομών, επαναστάσεων, ρήξεων... Ο αυθεντικός διανοητής υπερβαίνει διαλεκτικά, τόσο την εποχή του, όσο και τον προσωπικό του τρόπο πρόσληψης της πραγματικότητας, που σημαίνει ότι σε κάθε νέο βήμα προς τα εμπρός εμπεριέχεται το παρελθόν του στοχαστή σε ανηρημένη-μετασχηματισμένη μορφή. Συνεπώς, οι αντιλήψεις που αντιπαραθέτουν τον «νεαρό» με τον «ώριμο» Marx, καθώς κι εκείνες που ανάγουν τον δεύτερο στον πρώτο είναι άκρως μεταφυσικές και αγνοούν τις νομοτέλειες κίνησης της ανθρώπινης νόησης» (Ιωαννίδης, 2008).

εμμένοντας σε ανιστορικά ιδεολογήματα. Η ολοκλήρωση της αντιδραστικής μετάλλαξης της κλασικής αστικής σκέψης τοποθετείται τη δεκαετία του 1830, όταν η αστική τάξη γίνεται και πολιτικά κυρίαρχη (εκτός από οικονομικά, που ήταν ήδη), κατακτώντας την πολιτική εξουσία στην Αγγλία και την Γαλλία, τις καπιταλιστικά πιο ανεπτυγμένες χώρες⁴.

Ωστόσο η αστική κλασική σκέψη ως ιστορικά συγκεκριμένη ενότητα κοινωνικοφιλοσοφικών, πολιτικοοικονομικών και γνωσιοθεωρητικών-μεθοδολογικών αντιλήψεων, πριν την ανοιχτή εκδήλωση των εσωτερικών της αντιφάσεων και την πλήρη συμμόρφωση της με την πολιτική εξουσία συνιστούσε την κορύφωση της προμαρξικής σκέψης.

Στο τομέα της γνωσιοθεωρίας, πρώτη φορά στα πλαίσια της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας εντοπίζεται η αναγκαιότητα μετάβασης από την «διάνοια» στο «λόγο», από την πίστη για το απόλυτο της αισθητηριακής εμπειρίας στην «αφαίρεση» ως δυνατότητα της σκέψης (Καντ). Ακολουθως, εξετάζονται οι νομοτέλειες που διέπουν τον «λόγο» (Χέγκελ), αν και με μυστικιστικό τρόπο⁵.

Στον κοινωνικοφιλοσοφικό τομέα, ύψιστη ανάπτυξη της κλασικής αστικής σκέψης συνιστά η συμβολή του Χέγκελ. Ο Χέγκελ εντοπίζει την ουσία της κοινωνίας στο δίκαιο, το ενσαρκωμένο στο σύγχρονό του βαναρικό κράτος. Αν και μεταφυσική και μυστικοποιημένη, ήταν η πρώτη σχετικά ολοκληρωμένη προσπάθεια αποκάλυψης της ουσίας και της εσωτερικής συνάφειας της κοινωνίας. Στα πλαίσια αυτής της θεώρησης, ο άνθρωπος προβάλλει «ως πλήρως εξαρτημένη και ετεροπροσδιορισμένη οντότητα» που

⁴ Ο Μαρξ σημειώνει στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του Κεφαλαίου: «Το 1830 άρχισε μια για πάντα η αποφασιστική κρίση. Η αστική τάξη κατάκτησε στη Γαλλία και την Αγγλία την πολιτική εξουσία. Από τότε η ταξική πάλη αποκτούσε πρακτικά και θεωρητικά όλο και πιο πολύ έκδηλες και απειλητικές μορφές. Σήμανε η νεκρώσιμη καμπάνα της επιστημονικής αστικής πολιτικής οικονομίας. Δεν πρόκειται τώρα πια για το αν είναι αληθινό αυτό ή εκείνο το θεώρημα, μα για το αν είναι ωφέλιμο ή επιζήμιο για το κεφάλαιο, αν ταιριάζει ή όχι στο κεφάλαιο, αν έρχεται σε σύγκρουση ή όχι με τις αστυνομικές διατάξεις. Τη θέση της ανιδιοτελούς έρευνας την πήραν οι πληρωμένοι διαπληκτισμοί των καλαμαράδων, τη θέση της αμερόληπτης επιστημονικής έρευνας την πήρε η κακή συνείδηση και η άσχημη πρόθεση της απολογητικής» (Μαρξ 1996, τόμος I: 21).

⁵ «Ο μυστικισμός, που παθαίνει η διαλεκτική στα χέρια του Χέγκελ με κανέναν τρόπο δεν αναιρεί το γεγονός ότι πρώτος αυτός έχει εκθέσει τις γενικές της μορφές κίνησης με τρόπο καθολικό και συνειδητό» (Μαρξ, 1996, τόμος I: 26).

είναι υποχρεωμένος να υπακούει στην «καθολική βούληση» και στο «αφηρημένο δίκαιο» του κράτους (Πατέλης 2004-β: 14).

Στον πολιτικοοικονομικό τομέα, η αστική πολιτική οικονομία φτάνει στο αποκορύφωμα της με την διατύπωση της εργασιακής θεωρίας της αξίας (Σμιθ, Ρικάρντο). Η αστική πολιτική οικονομία, αν και θεωρεί ως πηγή όλων των εισοδημάτων την εργασία⁶, αδυνατεί ωστόσο να διαγνώσει τις νομοτέλειες, που διέπουν την τιμή της παραγόμενης αξίας, να συνδέσει την συνολικά παρηγμένη αξία με τα εισοδήματα και τις τιμές⁷. Αδυνατεί με άλλα λόγια να κατανοήσει την κατηγορία **τιμή της παραγωγής** και να την ξεχωρίσει από την **άξια**.

Οι αστοί οικονομολόγοι δεν μελέτησαν την αξία σαν ένα φαινόμενο που έχει ιστορική εξέλιξη, με αποτέλεσμα η λογική τους ανάλυση να μην αντανakλά την ιστορική διαδικασία εξέλιξης του εν λόγω φαινομένου. Αυτές οι μεθοδολογικές αδυναμίες θα οδηγήσουν στη συνέχεια τους χυδαίους αστούς οικονομολόγους⁸ στη διατύπωση μιας θεωρίας της αξίας, βάσει της οποίας η αξία των αγαθών εξαρτάται από τη ζήτηση και τη προσφορά και όχι από το χρόνο εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή τους⁹.

Γενικά, η κλασική αστική σκέψη κατά τη διαμόρφωση και ανάπτυξη της προσκρούει σε δυο αντικειμενικές φαινομενικότητες¹⁰:

- στην αντικειμενική φαινομενικότητα που αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως μεμονωμένη οντότητα-άτομο, ως ον φυσικό και αμετάβλητο¹¹

⁶ «Η εργασία καθορίζει την αξία όχι μόνο εκείνου του μέρους της τιμής το οποίο αναλογεί στο μισθό, αλλά και εκείνων των μερών τα οποία πηγαίνουν στην πρόσοδο και στο κέρδος» (Σμιθ, *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών*: 53, όπως αναφέρεται στο Αφανάσιεφ 1990: 52).

⁷ Βλ. Μαρξ 1996, τόμος Ι: 93-94 καθώς και τις υποσημειώσεις 31 και 32 στις ίδιες σελίδες. Για μια αναλυτική παρουσίαση της αδυναμίας της αστικής πολιτικής οικονομίας να ξεφύγει από την επιφάνεια των φαινομένων και να διαγνώσει την ουσία της παραγόμενης αξίας δες Ρόζενταλ, χ.χ.:256-261.

⁸ Ο όρος «χυδαία» χρησιμοποιείται από τον Μαρξ για να χαρακτηριστεί η αστική πολιτική οικονομία τη περίοδο που έχει μετατραπεί από επιστήμη σε καθαρή «απολογητική» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Μαρξ 1996, τόμος Ι: 20-22).

⁹ Για μια αναδρομή στις αστικές και μικροαστικές αντιλήψεις της θεωρίας της αξίας, δες Παυλίδης 1986: 72-89.

¹⁰ «Αντικειμενική φαινομενικότητα είναι η διττού χαρακτήρα εκδήλωση-συγκάλυψη (αλλοίωση αντίστροφη κλπ.) των αντικειμενικών-ουσιωδών γνωρισμάτων ενός περίπλοκου γνωστικού αντικειμένου, όπου η εξωτερική όψη του, αυτό που είναι άμεσα αντιληπτό, απολυτοποιείται και από την άποψη αυτή της απολυτοποίησης εξηγείται η εσωτερική του κίνηση, η ουσία του» (Πατέλης 2004-β: 16).

- και στην αντικειμενική φαινομενικότητα, που προσλαμβάνει τις σχέσεις παραγωγής του καπιταλισμού ως αιώνιες και υπεριστορικές, με αποτέλεσμα μια ιστορικά συγκεκριμένη μορφή εργασίας (εξαρτημένη μισθωτή εργασία) να κατανοείται ως [αμετάβλητη και] μόνη δυνατή¹².

Οι εκφραστές του κλασικού μαρξισμού (Μαρξ και Ένγκελς) έστρεψαν τις ερευνητικές τους προσπάθειες στη μελέτη τριών γνωστικών αντικειμένων-των σχέσεων παραγωγής του καπιταλισμού, της ανθρώπινης κοινωνίας και ιστορίας και των προϋποθέσεων της κομμουνιστικής κοινωνίας-βάσει των οποίων συγκροτήθηκαν αντίστοιχα τρεις επιστήμες: η πολιτική οικονομία του καπιταλισμού, ο ιστορικός υλισμός και ο επιστημονικός σοσιαλισμός.

Τα τρία αυτά γνωστικά αντικείμενα που μελέτησαν οι Μαρξ και Ένγκελς δεν έτυχαν διερεύνησης εξίσου συστηματικής. Αυτό δεν οφείλεται σε κάποια αδυναμία των κλασικών ή σε κάποια επιλεκτικότητά τους. Οφείλεται πρωτίστως στο γεγονός ότι «ο βαθμός θεωρητικής και μεθοδολογικής πληρότητας και επάρκειας της διερεύνησης ενός γνωστικού αντικειμένου είναι σε τελευταία ανάλυση ευθέως ανάλογος του επιπέδου ανάπτυξης του πραγματικού αντικειμένου» (Πατέλης 2004-α: 24). Αυτό σημαίνει ότι κάθε ένα από τα προαναφερθέντα γνωστικά αντικείμενα (όπως και ο μαρξισμός εν γένει) βρίσκεται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα σε ορισμένο στάδιο ανάπτυξης του, που προσφέρει και αντίστοιχες δυνατότητες θεωρητικής διερεύνησης.

Από τις προαναφερθείσες τρεις επιστήμες **η μαρξική πολιτική οικονομία του καπιταλισμού**, είναι η πλέον ανεπτυγμένη από λογική και μεθοδολογική άποψη. Αυτό συνέβη γιατί κατά την περίοδο συγγραφής του *Κεφαλαίου* (μέσα του 19^{ου} αιώνα) ο καπιταλισμός βρισκόταν στην ωριμότητα του (Αγγλία) γεγονός που επέτρεψε στο Μαρξ (μέσω της έννοιας της υπεραξίας, της δεύτερης επιστημονικής ανακάλυψής του) να

¹¹ Ο Μαρξ αναφέρει στο πρώτο τόμο του βιβλίου του *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* ότι το απομονωμένο άτομο είναι αποτέλεσμα και όχι αφετηρία της κοινωνίας, ότι γεννιέται ιστορικά και δεν είναι «τοποθετημένο» από τη φύση (Μαρξ 1989: 53).

¹² Ο Μαρξ σημειώνει ότι συνειδητός στόχος των αστών οικονομολόγων είναι να παρουσιάσουν τις «αστικές σχέσεις σαν αναπόδραστους φυσικούς νόμους της κοινωνίας in abstracto [αφηρημένα]» (Μαρξ 1989, τόμος I: 56).

αναπαράστησει σε νοητικό επίπεδο τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, αποδεικνύοντας και την ιστορικότητά τους¹³.

Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας, ως γνωστικό αντικείμενο που μελετά την ανθρώπινη κοινωνία, συνιστά την **πρώτη επιστημονική ανακάλυψη** του Μαρξ και συνάμα την πρώτη προσπάθεια αποκάλυψης των νομοτελειών που διέπουν την εξέλιξη και την ανάπτυξη της κοινωνίας. Ο καπιταλισμός προβάλλει εδώ ως η ανώτερη βαθμίδα της διαμόρφωσης της προϊστορίας της ανθρωπότητας (μετάβαση στην καθαυτό ιστορία και στην ωριμότητα της ανθρωπότητας αποτελεί ο κομμουνισμός). Ωστόσο, σε ορισμένες εννοιολογήσεις του ιστορικού υλισμού διακρίνεται ένα κεφαλαιοκρατικό στίγμα¹⁴, που είναι ιδιαίτερα εμφανές τόσο στην προτεινόμενη περιοδολόγηση της ιστορίας της ανθρωπότητας¹⁵ όσο και κατά τη εξέταση της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων¹⁶. Αυτοί οι ιστορικοί περιορισμοί της

¹³ Ο Μαρξ, στο *Κεφάλαιο*, επιχείρησε να αναπτύξει την διαλεκτική του μέθοδο ως κατευθείαν αντίθετη από τη διαλεκτική του Χέγκελ. Στον Επύλογο της δεύτερης έκδοσης του *Κεφαλαίου* επισημαίνει ότι «η διαλεκτική μου μέθοδος στη βάση της δεν είναι μόνο διαφορετική από την χεγκελιανή, μα είναι το κατευθείαν αντίθετο της». Για τον Χέγκελ το προτσές της νόησης «είναι ο δημιουργός του πραγματικού, που αποτελεί μονάχα το εξωτερικό φανερώμα. Για μένα αντίστροφα το ιδεατό δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερόμενο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι [...]». Στον Χέγκελ η διαλεκτική βρίσκεται με το κεφάλι κάτω. Χρειάζεται να την αναποδογυρίσουμε και να την στηρίξουμε στα πόδια για να αποκαλύψουμε το λογικό πυρήνα μέσα στο μυστικιστικό περίβλημα» (Μαρξ 1996, τόμος Ι: 25-26).

¹⁴ Ο Β.Α. Βαζιούλιν στο σημείωμα του προς τον έλληνα αναγνώστη στην ελληνική έκδοση της *Λογικής της Ιστορίας*, αφού απαριθμεί τις δυο ανακαλύψεις του Μαρξ (την θεωρία της υπεραξίας και την υλιστική αντίληψη της ιστορίας), επισημαίνει ότι «στην αντίληψη του Κ. Μαρξ, η μεν δομή της κοινωνίας προβάλλει, όπως αποδεικνύεται, σε σημαντικό βαθμό ως γενικευμένη έκφραση της δομής της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, η δε ιστορία της ανθρωπότητας, εάν εκλάβουμε την ίδια την ουσία της, συνιστά εδώ στον ένα ή στον άλλο βαθμό προεκβολή αυτής της δομής στην προηγούμενη ανάπτυξη της ιστορίας», συμπληρώνοντας ότι αυτοί οι ιστορικοί περιορισμοί υφίστανται σε μη συνειδητοποιημένη μορφή, αλλά καθορίζονταν από την ιστορική εποχή που ζούσε ο Μαρξ (Βαζιούλιν 2004: 63).

¹⁵ Στην περιοδολόγηση της ιστορίας συναντάμε δυο αλληλοσυνδεόμενες εκδοχές: την κατά κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς περιοδολόγηση (πρωτόγονος κοινοτικός, δουλοκτητικός, φεουδαρχικός, κεφαλαιοκρατικός, κομμουνιστικός), η οποία συνυπάρχει με την τριαδική (προταξική, ταξικές, αταξική). Και στις δυο αυτές εκδοχές η περιοδολόγηση άνοιξε νέες δυνατότητες για έρευνα και φώτισε πολλές πλευρές της διαδικασίας της ιστορικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας (Πατέλης 1997: 144-148).

¹⁶ Η διαλεκτική σχέση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής εξετάζεται ως συσχέτιση περιεχομένου και μορφής, με τις παραγωγικές δυνάμεις να προβάλλουν ως κατά βάση δεδομένες και τις παραγωγικές σχέσεις να εμφανίζονται ως φάσμα δυνατοτήτων, οι οποίες βρίσκονται σε αντιστοιχία ή αναντιστοιχία με τις δεδομένες παραγωγικές δυνάμεις. Όμως, αυτού του τύπου η συσχέτιση αντανakλά τη διαλεκτική σχέση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων τη στιγμή της διαμόρφωσης της αντίφασης και δεν αντιστοιχεί σε όλα τα στάδια ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Διαφεύγει, δηλαδή, της προσοχής ότι η ίδια η διαλεκτική σχέση των παραγωγικών δυνάμεων με τις σχέσεις

υλιστικής αντίληψης της ιστορίας δεν προκύπτουν, όπως ήδη αναφέρθηκε, ως παραλείψεις των κλασικών εκφραστών της αλλά συνδέονται:

- με την βαθμίδα ανάπτυξης της τότε κοινωνίας, δηλαδή το πραγματικό αντικείμενο, η κοινωνία, δεν βρίσκεται στην ωριμότητα του, αλλά στο τελευταίο στάδιο της διαμόρφωσής του
- με τη γνωσιακή συγκυρία, δηλαδή η προμαρξική κοινωνική θεωρία βρίσκεται σε κατώτερο σημείο ανάπτυξης από ό,τι η σύγχρονη με αυτήν αστική πολιτική οικονομία
- με το κύριο ζητούμενο της εποχής, που ήταν η ανατροπή-άρνηση του καπιταλισμού και όχι η άρνηση της άρνησης δηλαδή η θετική επίλυση των προβλημάτων της ανθρωπότητας από τη σκοπιά του κομμουνισμού

Τέλος, ο **επιστημονικός σοσιαλισμός** είναι ο λιγότερο ανεπτυγμένος από τις εν λόγω επιστήμες, δεδομένης της ανυπαρξίας έστω και πρώιμου υπαρκτού γνωστικού αντικειμένου προς μελέτη, καθώς και της αρνητικής γνωσιακής συγκυρίας της προμαρξικής σκέψης που είχε να «επιδείξει» μόνον ουτοπιστικού χαρακτήρα αντιλήψεις¹⁷. Ωστόσο οι κλασικοί πραγματοποίησαν ιδιοφυή επιστημονική πρόβλεψη της αταξικής κοινωνίας, ακριβώς μέσω του εντοπισμού των τάσεων και σπερμάτων της, εντός των αντιφάσεων του καπιταλισμού.

παραγωγής διανύει ορισμένα στάδια: ανακύπτει, διαμορφώνεται ωριμάζει και κάποτε θα εκλείψει. Διαφεύγει γενικότερα της προσοχής ότι αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις αυτές καθαυτές, οι παραγωγικές σχέσεις αυτές καθαυτές, καθώς και η συσχέτιση τους αυτή καθαυτή (Βαζιούλιν 2004: 224-228, Πατέλης 1997: 145, Πατέλης, 2004: 27-29).

¹⁷ Σχετικά με τον ουτοπικό σοσιαλισμό ο Λένιν σημειώνει ότι «επέκρινε την καπιταλιστική κοινωνία, την καταδίκασε και την καταριόταν, ονειρευόταν την καταστροφή της, καλλιεργούσε τις φαντασιώσεις ενός καλύτερου καθεστώτος και προσπαθούσε να πείσει τους πλουσίους για την ανηθικότητα της εκμετάλλευσής», αλλά δεν μπορούσε να υποδείξει την πραγματική διέξοδο. Δεν μπορούσε να εξηγήσει την ουσία της μισθωτής δουλείας κάτω από τον καπιταλισμό, ούτε να ανακαλύψει τους νόμους της ανάπτυξής του, ούτε να βρει την κοινωνική δύναμη, η οποία είναι ικανή να γίνει ο δημιουργός μιας νέας κοινωνίας (Β.Ι. Λένιν, <http://www.marxists.org/ellinika/archive/lenin/works/1913/03/three.htm>). Για περισσότερα σχετικά με τους ουτοπικούς σοσιαλιστές δες Πλεχάνωφ 1975: 40-79.

A.1. Η ανάγκη ανάπτυξης του μαρξισμού και η Λογική της Ιστορίας

Καταρχήν, όταν στην παρούσα εργασία γίνεται λόγος για ανάπτυξη του μαρξισμού, αυτή εννοείται ως συνέχιση του μαρξισμού, που βασίζεται στο εγνωσμένο (βαθιά γνώση) των ιδεών των Μαρξ και Ένγκελς. Όταν δε επισημαίνεται η αναγκαιότητα διαλεκτικής άρσης-υπέρβασης του ιστορικού κεκτημένου του μαρξισμού, η άρση έχει το χαρακτήρα της άρνησης της άρνησης «με διατήρηση σε μετασχηματισμένη μορφή αυτού την άρνηση του οποίου συνιστά» (Βαζιούλιν 2004: 62). Ας σημειωθεί ότι στην εποχή μας η αναγκαιότητα διαλεκτικής άρσης-υπέρβασης του ιστορικού κεκτημένου του μαρξισμού καθίσταται ακόμα πιο επιτακτική ως θεμελίωση και θεωρητική διάγνωση των επικείμενων ύστερων σοσιαλιστικών επαναστάσεων.

Ωστόσο, η αναγκαιότητα ανάπτυξης και εξέλιξης του μαρξισμού δεν συνειδητοποιείται πάντοτε επαρκώς από τους επιγόνους των κλασικών (προσπερνώντας τόσο σε υποκειμενικούς όσο και σε αντικειμενικούς παράγοντες), με αρνητικό αποτέλεσμα η όλη προβληματική να εγκλωβίζεται τις περισσότερες φορές εντός ενός πλαισίου στο οποίο κυρίαρχο είναι το δίπολο δογματισμού-αναθεωρητισμού¹⁸.

Ο **δογματισμός** θεωρεί το μαρξισμό ένα κλειστό αυτάρκες μη αντιφατικό σύστημα, που δεν επιδέχεται ούτε χρειάζεται οποιαδήποτε ανάπτυξη. Δεν αντιλαμβάνεται το γεγονός ό,τι ο μαρξισμός συνιστά διαλεκτική άρση-υπέρβαση της προμαρξικής αστικής σκέψης και νόμιμο κληρονόμο ότι καλύτερου είχε να επιδείξει η ανθρωπότητα έως τότε. Κατά συνέπεια απολυτοποιεί την ασυνέχεια εντός της γνωστικής διαδικασίας. Αντίθετα, ο **αναθεωρητισμός** απολυτοποιεί την συνέχεια αναζητώντας την ανάπτυξη του μαρξισμού στη συσχέτιση του με διαφόρων παραλλαγών αστικές και μικροαστικές θεωρίες. Στο δε κομβικό για το κομμουνιστικό κίνημα ζήτημα της διαλεκτικής σχέσης τακτικής-στρατηγικής, ο δογματισμός αποθεώνει την στρατηγική ενώ ο αναθεωρητισμός μένει καθηλωμένος στην τακτική¹⁹.

¹⁸ Για μια εκτενή πραγμάτευση του φαινομένου δες Δαφέρμος, Παυλίδης, Πατέλης, 1994.

¹⁹ Σύμφωνα με τον Πατέλη (1999-α), και οι δυο αυτές εκδοχές του μαρξισμού «παραμένουν προσκολλημένες μεταφυσικά στην προδιαλεκτική βαθμίδα της νόησης, στη διάνοια, αδυνατώντας να συλλάβουν, αλλά και λειδορώντας τη διαλεκτική βαθμίδα της νόησης, τον λόγο. Κατ' αυτόν τον τρόπο η θεωρία υποκαθίσταται από τον έρποντα εμπειρισμό. Είναι π.χ. χαρακτηριστική από την άποψη της υιοθέτησης του θετικισμού η άποψη κατά την οποία η ανάπτυξη της θεωρίας επιτυγχάνεται δήθεν

Έγινε ήδη αναφορά στο γεγονός ότι η πλέον ανεπτυγμένη από την άποψη της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας μαρξική επιστήμη είναι η πολιτική οικονομία του καπιταλισμού. Όμως η λογική, η μέθοδος είναι μεν παρούσα στο *Κεφάλαιο* αλλά ως υπηγμένη στιγμή, και εκείνο που προβάλλει άμεσα είναι η συγκεκριμένη επιστημονική έρευνα ενός συγκεκριμένου γνωστικού αντικειμένου. Ο ίδιος ο Μαρξ άλλωστε μας «προειδοποιεί» για αυτό, επισημαίνοντας στον Επίλογο της δεύτερης έκδοσης του *Κεφαλαίου* ότι ο τρόπος της έκθεσης της έρευνας διαφέρει τυπικά από το τρόπο της έρευνας καθ'αυτόν (Μαρξ 1996, τόμος Ι: 25). Πρόθεση του Μαρξ ήταν να εκθέσει σε ξεχωριστή εργασία τη μέθοδο του *Κεφαλαίου*. Πρόθεση ωστόσο που παρέμεινε ανεκπλήρωτη²⁰.

Ανάλογο ενδιαφέρον επιδεικνύει και ο Λένιν. Ούτε και αυτός όμως πραγματεύτηκε το θέμα σε ξεχωριστό βιβλίο, αν και στον «Υλισμό και Εμπειριοκριτισμό» και στα «Φιλοσοφικά τετράδια» αξιοποίησε την κληροδοτημένη από τον Μαρξ διαλεκτική λογική²¹. Ο ίδιος επισημαίνει ότι αν και ο Μαρξ «δεν άφησε Λογική (με κεφαλαίο Λ), όμως μας άφησε τη λογική του *Κεφαλαίου* και αυτό θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί πλήρως στο δοσμένο ζήτημα. Στο *Κεφάλαιο*, σε μια μόνο επιστήμη ο Μαρξ εφαρμόζει τη λογική, τη διαλεκτική και τη θεωρία της γνώσης του υλισμού» (Λένιν 1980-1: 301)²².

αποκλειστικά "μέσω της γενίκευσης της πρακτικής του κινήματος". Τελικά, αμφοτερες οι προαναφερθεισες εκδοχές του μαρξισμού *συρρικνώνουν τις δυνατότητες της γνώσης απορρίπτοντας πρακτικά την ύπαρξη θεωρητικής βαθμίδας της γνώσης και κατηγοριακής σκέψης, που συνδέονται διαμεσολαβημένα με την εμπειρία και την πρακτική και διέπονται από ιδιότυπη εσωτερική νομοτέλεια.*

²⁰ Ο Μαρξ σε γράμμα του προς τον Ένγκελς σημειώνει: «Αν ξανάβρισκα τον καιρό για τέτοια έργα, πρόθυμα θα εξέταζα σε δύο ή τρία τυπογραφικά φύλλα, σε μορφή προσιτή στην κοινή ανθρώπινη λογική, τι υπάρχει λογικό στη μέθοδο που ανακάλυψε ο Χέγκελ, αλλά που ταυτόχρονα το μυστικοποίησε...», όπως αναφέρεται σε Ρόζενταλ, χ.χ.: 5.

²¹ Μια από τις καίριες συμβολές του Λένιν ήταν η περί ιμπεριαλισμού ανάλυσή του (Λένιν 1980-3: 305). Σε αυτήν ανέδειξε την αναγκαιότητα μελέτης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όχι εντός και μόνο ενός εθνικού κράτους αλλά στα πλαίσια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Με αποτέλεσμα η θεωρία του περί αδύναμου κρίκου του ιμπεριαλισμού να συμβάλει καθοριστικά στην «πρώτη έφοδο στον ουρανό», στην νίκη της Οχτωβριανής επανάστασης και την εμφάνιση του πρώιμου σοσιαλισμού. Ο Λένιν συνειδητοποίησε, σε ένα βαθμό, αυτό που τόσο ο δογματισμός όσο και ο αναθεωρητισμός αγνοούν, ότι δηλαδή η δημιουργική ανάπτυξη-άρση του μαρξισμού είναι ο μόνος τρόπος επιστημονικής θεμελίωσης και πρόγνωσης των προοπτικών του επαναστατικού κινήματος. Στην εποχή μας η αναγκαιότητα διαλεκτικής-άρσης υπέρβασης του ιστορικού κεκτημένου του κλασικού μαρξισμού καθίσταται ακόμα πιο επιτακτική, ως θεμελίωση και θεωρητική διάγνωση των ύστερων σοσιαλιστικών επαναστάσεων.

²² Ενδεικτικό στοιχείο της σημασίας που απέδιδε ο Λένιν στη μελέτη της λογικής του *Κεφαλαίου* είναι και

Μετά τον Λένιν, επόμενη προσπάθεια αποκάλυψης σε καθαρή μορφή της «Λογικής του Κεφαλαίου» σημειώνεται τις δεκαετίες 1950 και 1960 στην ΕΣΣΔ.²³, όταν για πρώτη φορά γίνεται αντικείμενο ξεχωριστής διαπραγμάτευσης από τους Ρόζενταλ²⁴ και Ιλιένκοφ (Ιλιένκοφ, 1983 & 1988) και επιλύεται τελικά από τον Βαζιούλιν.

Η άντληση των διαλεκτικών κατηγοριών της σκέψης άνοιξε νέες δυνατότητες για εξέταση νέων γνωστικών αντικειμένων στην κατεύθυνση της δημιουργικής ανάπτυξης του μαρξισμού και της κερκτημένης μεθοδολογίας. Ο Βαζιούλιν συνειδητοποιεί ότι «το επόμενο αντικείμενο, κατά τη διερεύνηση του οποίου θα ήταν εφικτή η εμβάθυνση και η συνολική ανάπτυξη του μαρξισμού (συμπεριλαμβανομένης και της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας και της διαλεκτικής υλιστικής μεθόδου) ήταν η μελέτη της ιστορίας της ανθρωπότητας, η οποία από τον καιρό των Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς (ακόμα και του Λένιν) έχει αλλάξει ουσιωδώς» (Βαζιούλιν, *Η Λογική του Κεφαλαίου*, όπως αναφέρεται στο Πατέλης 2004-β: 46)²⁵.

Πριν παρουσιαστεί η μεθοδολογία διερεύνησης της κοινωνίας ως οργανικού όλου θα γίνει μια σύντομη αναφορά στη διάρθρωση του *Κεφαλαίου*. Η σύντομη αυτή αναφορά κρίνεται σκόπιμη αφενός για να γίνει κατανοητή η μέθοδος του *Κεφαλαίου* αφετέρου για να «φωτιστεί» η δημιουργική της αξιοποίηση κατά τη μελέτη της ανθρώπινης κοινωνίας.

ο ακόλουθος αφορισμός: «Είναι αδύνατο να κατανοηθεί πλήρως το "Κεφάλαιο" του Μαρξ και ιδιαίτερα το πρώτο του κεφάλαιο, χωρίς να έχει μελετηθεί και χωρίς να έχει κατανοηθεί ολόκληρη η Λογική του Χέγκελ. Συνεπώς, κανένας από τους μαρξιστές δεν κατανόησε τον Μαρξ εδώ και 1/2 αιώνα!!» (Λένιν 1980: 162).

²³ Παρά το γεγονός ότι η μεγάλη πλειοψηφία των σοβιετικών διανοούμενων είχε αναγάγει σε πρωταθλητισμό την ευθυγράμμιση της με τις ήδη ειλημμένες αποφάσεις, η υπαρκτή εργατική εξουσία στην ΕΣΣΔ και η προσπάθεια οικοδόμησης του σοσιαλισμού, που συντελούνταν, ήταν οι αντικειμενικοί λόγοι, που ώθησαν ένα μειοψηφικό εξ αυτών κομμάτι στη συνειδητοποίηση αυτού του θεμελιώδους ερευνητικού προβλήματος.

²⁴ Για τις προσπάθειες του Ρόζενταλ δεξ Ρόζενταλ, χ.χ., 1962, 2003. Ο Μπιτσάκης επισημαίνοντας τις ανεπάρκειες των προσπαθειών αυτών σημειώνει ότι η διαλεκτική στα χέρια του Ρόζενταλ «μετατρέπεται σε βαρύ δυσκίνητο ακαδημαϊκό κλάδο» και ότι η λογική του Μαρξ εκτίθεται από τον Ρόζενταλ «σαν ένα σύνολο αξιωμάτων, αρχών και νόμων, οριστικό και κλειστό, γέννημα της μεγαλοφυΐας του δημιουργού του» (Μπιτσάκης, πρόλογος στο Ιλιένκοφ 1983: 12-13).

²⁵ Στην εποχή των Μαρξ και Ένγκελς αλλά και του Λένιν εκείνο που εγειρόταν στο προσκήνιο ήταν η άρνηση του καπιταλισμού ενώ στην εποχή μας η θετική θεμελίωση του κομμουνισμού, γεγονός που απαιτεί αλλαγή στο χαρακτήρα της έρευνας (Βαζιούλιν 2004: 62).

Α. 2. Συνοπτική παρουσίαση της διάρθρωσης του Κεφαλαίου

Αντικείμενο μελέτης στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Το πρώτο πράγμα, που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι η δομή του συγκεκριμένου έργου του Μαρξ, τόσο στο σύνολο, όσο και σε καθένα από τα μέρη του, βασίζεται στη μέθοδο της ανόδου από το απλό στο σύνθετο, από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, αναπαριστώντας την κίνηση του πραγματικού αντικειμένου στην ελικοειδή κίνηση της σκέψης μέσω της ενότητας λογικής και ιστορικής εξέτασης²⁶.

Στο **πρώτο τόμο**, κύριο αντικείμενο μελέτης είναι η **διαδικασία της παραγωγής** του κεφαλαίου (Βαζιούλιν 1994-α, 1987). Όμως δεν ξεκινά από εκεί την ανάλυση του αλλά από το εμπόρευμα και το χρήμα²⁷ («είναι»), από αυτά δηλαδή που προβάλλουν ως προφανή, από τα απλά, από την επιφάνεια²⁸. Στη συνέχεια και μέσω της μετατροπής του χρήματος σε κεφάλαιο αποκαλύπτει τη διαδικασία παραγωγής του κεφαλαίου («ουσία»), εξετάζοντάς την σαν τέτοια, σαν διαδικασία καθαρής παραγωγής παραμερίζοντας όλες τις δευτερεύουσες επιδράσεις γεγονότων ξένων προς τη διαδικασία αυτή. Αυτό, βέβαια, δεν είναι παρά μια αφαίρεση. Στην πραγματική ζωή η διαδικασία παραγωγής συμπληρώνεται με τη διαδικασία της κυκλοφορίας. Όμως, ο Μαρξ, για να διασαφηνίσει το μηχανισμό της καπιταλιστικής παραγωγής στη μεγαλύτερή του ακρίβεια, προσωρινά παραμέρισε τη διαδικασία της κυκλοφορίας στον πρώτο τόμο και τη θίγει μονάχα στο μέτρο που είναι αναγκαίο για να κατανοηθεί το κύριο αντικείμενο της μελέτης, δηλαδή η παραγωγή.

Στο **δεύτερο τόμο**, το αντικείμενο της μελέτης, είναι η **διαδικασία της κυκλοφορίας** του κεφαλαίου. Ο Μαρξ επανέρχεται τρόπο τινά στο εμπόρευμα και το

²⁶ Ο ίδιος ο Μαρξ δίνει πολύτιμες υποδείξεις πάνω σε αυτό το θέμα στην αρχή του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

²⁷ Είναι χαρακτηριστική η πρώτη φράση του *Κεφαλαίου* «Ο πλούτος των κοινωνιών, όπου κυριαρχεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται σαν ένας "τεράστιος σωρός από εμπορεύματα", και το ξεχωριστό εμπόρευμα σαν η στοιχειώδης μορφή του. Γι' αυτό, η ερευνά μας αρχίζει από την ανάλυση του εμπορεύματος» (Μαρξ 1996, τόμος Ι: 49).

²⁸ Η λέξη "επιφάνεια" χρησιμοποιείται εδώ με την κατηγοριακή έννοια, εννοώντας εκείνο το αναγκαίο επίπεδο της γνώσης, από το οποίο ξεκινά η διαδικασία της γνώσης να κινείται σε βάθος.

χρήμα (δηλαδή στην επιφάνεια, στο «είναι») αλλά, μετά την ανάλυση της παραγωγής που προηγήθηκε, φωτίζονται αυτή τη φορά ειδικές πλευρές του εμπορεύματος και του χρήματος, δηλαδή το εμπορευματικό και χρηματικό κεφάλαιο («φαινόμενο»). Με αυτό το τρόπο το κεφάλαιο αποκτά ένα πιο συγκεκριμένο χαρακτήρα. Ακριβώς εδώ, γράφει ο Μαρξ, εξετάζοντας τη διαδικασία της κυκλοφορίας ως διαμεσολάβηση της διαδικασίας αναπαραγωγής του κεφαλαίου, ο Μαρξ διαπιστώνει ότι η παραγωγή, θεωρούμενη σαν ένα ενιαίο όλο, είναι η ενότητα της διαδικασίας παραγωγής και της διαδικασίας της κυκλοφορίας του κεφαλαίου (Μαρξ 1996, τόμος Ι Ι Ι: 39).

Στο τρίτο τόμο, που έχει τίτλο «το συνολικό προτσές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής», συνεχίζεται η επιστροφή στην επιφάνεια και ζητούμενο πλέον είναι να βρεθούν και να εξεταστούν οι συγκεκριμένες μορφές που προκύπτουν από την ενότητα της διαδικασίας παραγωγής και της διαδικασίας κυκλοφορίας («πραγματικότητα»). Να εξεταστεί δηλαδή η συνολική διαδικασία κίνησης του κεφαλαίου, ως επιστέγασμα της μελέτης της παραγωγής και της κυκλοφορίας που εξετάστηκαν σαν δυο ξεχωριστές περιπτώσεις στους δύο πρώτους τόμους²⁹. Με αλλά λόγια ο Μαρξ, στηριζόμενος στα ευρήματα της προηγηθείσας έρευνας και στην αφαιρετική ικανότητα της σκέψης, «αναπαράγει το συγκεκριμένο στην ολοκληρωμένη του συνθετότητα» (Βαζιούλιν 1987). Έτσι ολοκληρώνεται η διαδικασία της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, που συνοδεύεται από την αποσαφήνιση νέων εννοιών και νέων οικονομικών κατηγοριών, που αντανακλούν τις καπιταλιστικές σχέσεις στις πιο συγκεκριμένες τους όψεις («κόστος παραγωγής», «μέσο κέρδος», «τιμή παραγωγής», «εμπορικό κέρδος», «τόκος», «γαιοπρόσοδος», κλπ.).

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η μέθοδος που διαπερνά και τους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου* χαρακτηρίζει και τον κάθε έναν ξεχωριστά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιπλοκή των δυο πρώτων μερών του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Εδώ αντικείμενο μελέτης είναι το εμπόρευμα. Το εμπόρευμα όμως, εκτός από το γεγονός ότι συνιστά την απλούστερη μορφή εμφάνισης στην επιφάνεια του κεφαλαίου («είναι» του κεφαλαίου),

²⁹ Ο Μαρξ σημειώνει ότι στο τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* δεν έχουν πια θέση οι «γενικές σκέψεις» αλλά «οι συγκεκριμένες μορφές κίνησης του κεφαλαίου», η «πραγματική κίνηση» των κεφαλαίων όπως αυτή έρχεται στην «επιφάνεια της κοινωνίας» και στην «συνείδηση των ίδιων των παραγόντων της παραγωγής» (Μαρξ 1996, τόμος Ι Ι Ι: 39).

διαπερνάται και από τις δικές του ιδιότητες και η νοητική του απεικόνιση γίνεται εξίσου αντικείμενο μελέτης, ως τμήμα της μεγαλύτερης σπείρας της έλικας.

Ο Μαρξ ξεκινά τη μελέτη του εμπορεύματος από την **αξία χρήσης** («είναι» του εμπορεύματος), από αυτό δηλαδή που προβάλλει άμεσα στην επιφάνεια. Στη συνέχεια, μέσω της μελέτης των κοινωνικών σχέσεων που κρύβονται πίσω από την αξία χρήσης αποκαλύπτει την **ανταλλακτική αξία** («ουσία» του εμπορεύματος)³⁰. Ακολουθώντας, μελετά την ανταλλακτική αξία καθαυτή στις διάφορες μορφές εμφάνισης της (απλή, ανεπτυγμένη, γενική, χρηματική). Το γεγονός ότι σε αυτό το στάδιο της έρευνας αντικείμενο μελέτης είναι η ανταλλακτική αξία καθαυτή δεν σημαίνει ότι ξεχνιούνται όσα έγιναν γνωστά στο πρώτο στάδιο της έρευνας, όταν αντικείμενο μελέτης ήταν η πρώτη πλευρά της αξίας, η αξία χρήσης («είναι»). Γι' αυτό μετά την ανάλυση της ανταλλακτικής αξίας επιστρέφει στην αξία χρήσης και εξετάζει την **ενότητα αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας** και τις μορφές αυτής της ενότητας («φαινόμενο» του εμπορεύματος). Μετά την εξέταση των διάφορων μορφών ενότητας της αξίας, γίνεται **επιστροφή στο εμπόρευμα και στην κυκλοφορία** των εμπορευμάτων («πραγματικότητα» του εμπορεύματος), όχι όμως πλέον στις λειτουργίες των μεμονωμένων εμπορευμάτων αλλά «συγκεκριμένα στις λειτουργίες που αφορούν την ολότητα της κίνησης όλων των εμπορευμάτων» (Βαζιούλιν, 1987). Με αυτό το τρόπο ολοκληρώνεται η διερεύνηση στη σφαίρα της επιφάνειας του Κεφαλαίου, δηλαδή του εμπορεύματος.

Επόμενο βήμα είναι η διερεύνηση της ουσίας της καπιταλιστικής παραγωγής (ο.π.). Εδώ ο Μαρξ, ξεκινώντας από την ανταλλακτική αξία, προχωρά σε μια πιο σύνθετη έννοια, την υπεραξία, δηλαδή την ειδική μετεξέλιξη της αξίας υπό συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Αναδεικνύεται με αυτό τον τρόπο η ειδική μορφή καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, αφού η ανταλλακτική αξία δεν περιέχει κάτι το ειδικά κεφαλαιοκρατικό, ενώ η υπεραξία είναι η μετεξέλιξη της ανταλλακτικής αξίας την ιστορική περίοδο που η εργατική δύναμη γίνεται εμπόρευμα και τα μέσα παραγωγής αποχωρίζονται από τον παραγωγό.

³⁰ Η ανταλλακτική αξία είναι η «ουσία» του εμπορεύματος αλλά αποτελεί και το «είναι» του κεφαλαίου. Συμμετέχει, επομένως, μέρος σε δυο αναπτυξιακές διαδικασίες.

Στη συνέχεια ξεκινά τη μελέτη της υπεραξίας από την απλούστερη μορφή της, την απόλυτη υπεραξία που πραγματοποιείται υπό αμετάβλητους κοινωνικούς και τεχνικούς όρους, μέσω της παράτασης της εργάσιμης ημέρας, της οποίας η αύξηση προσκρούει στα όρια της εργάσιμης ημέρας και στην αντίσταση της εργατικής τάξης, περιέχοντας με αυτόν τον τρόπο ήδη την άρνηση της. Η άρνηση της απόλυτης υπεραξίας είναι η παραγωγή σχετικής υπεραξίας, που συντελείται μέσω συνεχών τεχνικών αλλαγών στους όρους της εργασίας και διέρχεται κατά την ανάπτυξη της από ορισμένα στάδια (απλή κεφαλαιοκρατική συνεργασία, μανιφακτούρα, παραγωγή με μηχανές). Η παραγωγή με μηχανές συνίσταται στον υποβιβασμό της απόλυτης υπεραξίας σε “στιγμή” της παραγωγής σχετικής υπεραξίας.

Η διάρθρωση του *Κεφαλαίου* αντιστοιχεί με τη διάρθρωση της Επιστήμης της Λογικής του Χέγκελ³¹, μόνο που η μέθοδος του Μαρξ εκτός της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, προϋποθέτει και την κίνηση από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο, με την έννοια της συνεχούς επαλήθευσης από την ίδια την πραγματικότητα των πιο αφηρημένων θέσεων του. Με αυτό το τρόπο η απόσταση ανάμεσα στις αφαιρέσεις και τα συγκεκριμένα φαινόμενα της πραγματικότητας εκμηδενίζεται, αφού πάντα υπάρχει επανασύνδεση με την πραγματικότητα και άρα οι αφαιρέσεις είναι η βαθύτερη ανάλυση της πραγματικότητας. Εξάλλου ο Μαρξ, διατηρώντας τον ορθολογικό πυρήνα της λογικής του Χέγκελ, αποφεύγει ταυτόχρονα τις μονομέρειες και τα σφάλματά του (τελεολογισμός, ιδεαλισμός), αναπτύσσοντας τη διαλεκτική μέθοδο σε μια νέα, ανώτερη βαθμίδα³².

Β. Η κοινωνία ως οργανικό όλο και η μεθοδολογία διερεύνησής της

Η άντληση της μεθόδου και της Λογικής από το *Κεφάλαιο* του Μαρξ έδωσε τη δυνατότητα δημιουργικής ανάπτυξης της κατά την εξέταση νέων γνωστικών αντικείμενων. Η «Λογική της ιστορίας» είναι το αποτέλεσμα της μελέτης της

³¹ Για την διάρθρωση της *Λογικής* του Χέγκελ δεξ Λένιν 1980: 77-218.

³² Για περισσότερα σχετικά με την διαλεκτική άρση-υπέρβαση της Λογικής του Χέγκελ από τον Μαρξ δεξ Βαζιούλιν 1994, 1987.

ανθρώπινης κοινωνίας με βάση τη νέα μεθοδολογία που αντλήθηκε από το *Κεφάλαιο* και στη συνέχεια αναπτύχθηκε. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη (Βαζιούλιν 2004: 78) η κοινωνία συνιστά ένα οργανικό όλο που αναπαρίσταται ως διαδικασία ανάπτυξης μέσω της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο καθώς και μέσω της ενότητας ιστορικής και λογικής εξέτασης.

Στη μεν **λογική εξέταση** οι στιγμές, οι πλευρές του οργανικού όλου θεωρούνται δεδομένες και εξετάζονται ως τέτοιες μέσα από τις αλληλοσυνδέσεις τους, στη δε **ιστορική εξέταση**, αναπαριστάται η αναπτυξιακή διαδικασία μέσα στο χρόνο μέσα από την διάδοχη τους. Η λογική εξέταση δίνει τη δυνατότητα διάκρισης σε καθαρή μορφή της κύριας κατεύθυνσης ανάπτυξης της κοινωνίας, ενώ κατά την ιστορική εξέταση μπορεί να μελετηθεί ακριβέστερα η πραγματική διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας, που είναι περιπλοκότερη και σε ορισμένες περιπτώσεις παρεκκλίνουσα από την κύρια κατεύθυνση της ανάπτυξης³³ (Βαζιούλιν 1988: 54-55). Μια τέτοια προσέγγιση επιτρέπει τόσο την κατανόηση των νομοτελειών (ως φάσματος δυνατοτήτων) που διέπουν την εξέλιξη της κοινωνίας, όσο και την εξαγωγή συμπερασμάτων (εν είδη πρόγνωσης) σχετικά με τις προοπτικές ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Επιτρέπει δηλαδή την κατανόηση μέσα στην αντιφατικότητά τους, των προοπτικών προόδου και των προοπτικών οπισθοδρόμησης και καταστροφής της ανθρωπότητας.

Η **λογική εξέταση** της κοινωνίας επιτρέπει την αποκάλυψη της δομής της. Η δομή της κοινωνίας ως ολότητας «συνιστά ένα ιεραρχημένο και διατεταγμένο αναπτυσσόμενο σύστημα, μιαν ολότητα στοιχείων, σχέσεων και διαδικασιών οργανικά συνδεδεμένων μεταξύ τους» (Πατέλης 1997). Η νοητική απεικόνιση της ανεπτυγμένης κοινωνίας πραγματοποιείται στα εξής επίπεδα (ο.π. 1997):

- **επίπεδο του «είναι»:** Αφορά την απλούστατη σχέση της κοινωνίας που συνίσταται στην αλληλεπίδραση των ανθρώπων με τη φύση για την υποστήριξη της ζωής τους και στην αλληλεπίδραση των ανθρώπων μεταξύ τους για τη

³³ Για παράδειγμα η παλινόρθωση της φεουδαρχίας και η ανατροπή των πρώιμων αστικών σχέσεων στις πόλεις-κράτη της βόρειας Ιταλίας (Φλωρεντία, Μπολόνια, Σιένα κ.α.) στα τέλη του 15^{ου} αιώνα (πρωτοεμφανίστηκαν το 14^ο αιώνα), ουδόλως επηρέασε την κύρια κατεύθυνση ανάπτυξης της κοινωνίας που ήταν η ολοκληρωτική επικράτηση των αστικών σχέσεων μέσα στα επόμενα 200 χρόνια (Παυλίδης 2001: 136).

συνέχιση του βιολογικού τους είδους. Κύριο αντικείμενο μελέτης σε αυτό το επίπεδο είναι το βιολογικό στη σχετική ανεξαρτησία του από το κοινωνικό.

- επίπεδο της «ουσίας»: Αφορά την εργασία και η παραγωγή ως διαδικασίες ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης και οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, που σχετίζονται με αυτήν την επενέργεια. Κύριο αντικείμενο μελέτης είναι το κοινωνικό αφ' εαυτού καθώς και η εκδήλωση του κοινωνικού στο βιολογικό.
- επίπεδο του «φαινόμενου»: Αφορά τις μορφές εκδήλωσης της ουσίας, που απορρέουν από την παραγωγική-εργασιακή διαδικασία και χάριν της παραγωγικής-εργασιακής διαδικασίας. Πρόκειται για τις μορφές της κοινωνικής συνείδησης, το ειδέναι (γνώση, προτρέχουσα σύλληψη του αποτελέσματος της εργασιακής διαδικασίας) και το συνειδέναι (προτρέχουσα σύλληψη των αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων)³⁴.
- επίπεδο της «πραγματικότητας» ως ενότητας ουσίας και φαινόμενου: περιλαμβάνει τη συνειδητή δράση των ανθρώπων ως κοινωνικών υποκειμένων σε συνδυασμό με το τρόπο και τα μέσα συνένωσης των ανθρώπων, δηλαδή το εποικοδόμημα (Πατέλης 1997, 1999-α).

Από τη σκοπιά της γνωστικής διαδικασίας η αναπαράσταση του οργανικού όλου κινείται ελικοειδώς και αντιφατικά. Για την απεικόνιση της ανεπτυγμένης κοινωνίας ως οργανικού όλου, κυρίαρχη στιγμή είναι η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Το ότι συνιστά κύρια κίνηση της σκέψης δεν αναιρεί το γεγονός ότι κατά την ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο το αντικείμενο (η κοινωνία) δεν γεννιέται, αλλά απεικονίζεται από την νόηση. Γι' αυτό η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο πραγματοποιείται σε ενότητα με την αντίθετη κίνηση—την κίνηση της

³⁴ Εντός του συνειδέναι διακρίνουμε τις εξής μορφές κοινωνικής συνείδησης (ενιαίες μέσα στην διαφορετικότητά τους): την ηθική, την αισθητική και τη φιλοσοφία. Στις ανταγωνιστικές βαθμίδες της ανάπτυξης της κοινωνίας, εντός της ηθικής μορφής της κοινωνικής συνείδησης διακρίνουμε επιπλέον τη πολιτική και το δίκαιο ενώ εντός της αισθητικής διακρίνουμε τη θρησκευτική συνείδηση. Και οι τρεις αυτές μορφές απαλείφονται στην ώριμη κομμουνιστική κοινωνία (Πατέλης 1997).

γνώσης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο στο αφηρημένο—και εναρμονίζεται αντίστοιχα μ' αυτήν.

Πρώτο στάδιο της γνωστικής διαδικασίας: από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο. Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν (Βαζιούλιν 1988: 18-22), απαραίτητη προϋπόθεση για την αναπαράσταση του οργανικού όλου ως διαδικασία ανάπτυξης είναι η ίδια η ύπαρξη του οργανικού όλου. Αρχικά απεικονίζεται αισθητηριακά ως χαώδης συσσώρευση πλευρών (χαώδες όλο). Στη συνέχεια δημιουργείται μια εικασία περί του οργανικού όλου, και αυτή η εικασία κατευθύνει την ανάλυση για τις ξεχωριστές πλευρές του οργανικού όλου. Η σκέψη κινείται από το πολυπλοκότερο προς στο απλούστερο, έως ότου διακριθεί η απλούστατη σχέση- πλευρά του δεδομένου οργανικού όλου. Η απλούστατη σχέση αποτελεί το όριο διαμελισμού του οργανικού όλου και συνιστά την πλέον αφηρημένη έννοια. Η συνέχιση της ανάλυσης πέραν της απλούστατης σχέσης μας οδηγεί εκτός του συγκεκριμένου οργανικού όλου, σε άλλο γνωστικό αντικείμενο (π.χ. η απλούστατη σχέση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι το εμπόρευμα για αυτό και ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* ξεκινά από εκεί την ανάλυση του και όχι φέρ' ειπείν από την αξία χρήσης, που προϋπήρχε του καπιταλισμού) .

Δεύτερο στάδιο της γνωστικής διαδικασίας: ανάβαση από το νοητικά αφηρημένο στο αισθητηριακά συγκεκριμένο. Κατά το δεύτερο στάδιο της γνωστικής διαδικασίας (ο.π.: 22-28) κύριο ζητούμενο είναι η αποκατάσταση της συνάφειας-δεσμού και της αλληλεπίδρασης των διαφόρων πλευρών του οργανικού όλου, που έχουν διαμελιστεί. Η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο καθίσταται εφικτή στο βαθμό που όλα τα γνωρίσματα της υπό εξέταση αναπτυξιακής διαδικασίας έχουν ωριμάσει. Με τη δεύτερη κίνηση της γνωστικής διαδικασίας ολοκληρώνεται η νοητική αναπαράσταση του ώριμου σταδίου μιας αναπτυξιακής διαδικασίας που συνιστά οργανικό όλο.

Η σκέψη κινείται από την απλούστατη σχέση προς όλο και περιπλοκότερες μορφές. Οι πλευρές κατανοούνται πλέον εντός των αμοιβαίων δεσμών τους. Κύριο περιεχόμενο της έρευνας είναι η αποκάλυψη της ουσίας του οργανικού όλου ως εσωτερική ενότητα των διαφόρων πλευρών του.

Εν συνεχεία και μετά το προσδιορισμό της ουσίας του αντικειμένου, η σκέψη κινείται προς την επιφάνεια (απλούστατη σχέση). Μόνο που τώρα η απλούστατη σχέση δεν προβάλλει με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο προέβαλε πριν την αποκάλυψη της ουσίας, αφού «στην επιφάνεια αποδεικνύονται πλέον ενδιαφέρουσες μόνον εκείνες οι πτυχές, μέσω των οποίων "διαυγάζεται", εμφανίζεται [εκφάνεται] η ουσία» (Βαζιούλιν 2004: 87). Η επιστροφή στην επιφάνεια μετά την αποκάλυψη της ουσίας συνιστά το φαινόμενο του αντικειμένου. Η ενότητα φαινομένου και ουσίας καθώς και οι μορφές αυτής της ενότητας είναι η πραγματικότητα του αντικειμένου. Μέσω αυτής της αντίστροφης πορείας της σκέψης, γίνεται εφικτή η αποκάλυψη των εσωτερικών δεσμών του αντικειμένου, ενώ αυτό που πρόβαλε αρχικά σε πρώτο πλάνο κατά την πορεία της γνωστικής διαδικασίας από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο ήταν οι εξωτερικοί δεσμοί του αντικειμένου³⁵.

Τελικά, σύμφωνα με τον Βαζιούλιν, η αναπαράσταση του οργανικού όλου πραγματοποιείται ελικοειδώς: «αρχικά, ανακλύπτει μια εικασία περί του αντικειμένου, το αντικείμενο προβάλλει ως κατ' εξοχήν διαμελισμένο «όλο» (αν και οι μεν είτε οι δε διάφορες εντοπίζονται ήδη εδώ), στη συνέχεια, διαμελίζονται οι πλευρές του αντικειμένου και μελετώνται ξεχωριστά. Τελικά, γίνεται τρόπον τινά κάποια επάνοδος

³⁵ Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν για την επιτυχή ολοκλήρωση της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο είναι απαραίτητες ορισμένες προϋποθέσεις (Βαζιούλιν 1988: 85-86). **Πρώτη προϋπόθεση** είναι η ανάπτυξη-ωρίμανση του πραγματικού αντικειμένου. Όσο περισσότερο έχει ωριμάσει το οργανικό όλο, όσο ευκρινέστερα έχουν μορφοποιηθεί οι πλέον περίπλοκες πλευρές-σχέσεις αυτού του όλου, τόσο ευκολότερα μπορούμε να διακρίνουμε την απλούστατη σχέση. **Δεύτερη προϋπόθεση** της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο είναι η ολοκλήρωση της πρώτης βαθμίδας της κίνησης της γνωστικής διαδικασίας από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη στο αφηρημένο. **Τρίτη προϋπόθεση** είναι η ενότητα των δυο κατευθύνσεων της γνωστικής διαδικασίας. Παρά την υπερίσχυση της ανάλυσης-διαφοράς εντός της πρώτης βαθμίδας της γνωστικής διαδικασίας και της ενότητας-σύνθεσης εντός της δεύτερης, και στα δυο στάδια αμφότερα τα ζεύγη είναι παρόντα, αν και σε διαφορετικό βαθμό. Η σύνθεση είναι υπηγμένη στιγμή της πρώτης βαθμίδας της σκέψης ενώ η ανάλυση είναι υπηγμένη στιγμή της δεύτερης. Ο εντοπισμός της διαφοράς είναι ανέφικτος χωρίς την ομοιότητα και ο εντοπισμός της ενότητας είναι ανέφικτος χωρίς τη διαφορά. Η κίνηση της σκέψης πραγματοποιείται μέσω της ενότητας των αντίθετων. Οι δυο βαθμίδες της γνωστικής διαδικασίας συνιστούν διαφορετικές στιγμές της ενιαίας πορείας της νόησης. Με τις δυο βαθμίδες της νόησης συνδέονται και οι δυο τυπικές πλάνες που εμφανίζονται την ιστορία της γνωστικής διαδικασίας. Η πρώτη τυπική πλάνη «διαπράττεται» από τον θετικισμό. Εδώ, απολυτοποιείται η ανάλυση, το πρώτο στάδιο της γνωστικής διαδικασίας, και αγνοείται το δεύτερο. Η σύνθεση, όμως, όπως ήδη αναφέρθηκε, εμπεριέχεται στη πορεία της σκέψης από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο παρότι συνιστά υπηγμένη, μη ανεπτυγμένη στιγμή. Η δεύτερη τυπική πλάνη, είχε ως αποτέλεσμα τον ιδεαλισμό. Σε αυτήν την περίπτωση απολυτοποιείται η σύνθεση, δηλαδή η δεύτερη κίνηση της σκέψης με αποτέλεσμα να αποκόπτεται η σκέψη από την αντιπαραβολή της με τα αισθητηριακά δεδομένα (Βαζιούλιν 1992, 1988: 24-26).

στην πρωταρχική «ολική» παράσταση του αντικειμένου, η οποία ωστόσο, τίθεται πλέον στη βάση της γνώσης των ξεχωριστών του πλευρών και ως εντοπισμός της ενότητας των εσωτερικών συναφειών των πλευρών του αντικειμένου» (ο.π.: 83).

Ποια είναι όμως τα στάδια της ανάπτυξης του οργανικού όλου; Κατά την **ιστορική εξέταση** της διαδικασίας ανάπτυξης της κοινωνίας διακρίνονται τα εξής στάδια (Βαζιούλιν 1988: 54-69):

Πρώτο στάδιο: **διαμόρφωση των ιστορικών προϋποθέσεων της κοινωνίας**. Η κοινωνία ως τέτοια δεν υφίσταται ακόμα αλλά «επώάζεται» μέσα στα σπλάχνα της φύσης. Το κοινωνικό υφίσταται μόνο σε ταύτιση με το φυσικό (αν και η ταυτότητα εμπεριέχει τη διαφορά).

Δεύτερο στάδιο: **πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας**. Με την εμφάνιση της πρωτόγονης κοινότητας αρχίζει να μορφοποιείται η κοινωνία. Η εμφάνιση του κοινωνικού συνιστά τη πρώτη άρνηση του φυσικού. Το κοινωνικό είναι πλέον ο άγων παράγοντας της εξέλιξης αλλά δεν είναι σε θέση ακόμα να μετασχηματίσει το φυσικό. Κομβικό σημείο σε αυτή τη φάση είναι η χρησιμοποίηση εργαλείων, αρχικά σε έτοιμη μορφή και στη συνέχεια ως προϊόντων εργασίας. Η χρησιμοποίηση εργαλείων που συνιστούν προϊόντα εργασίας είναι και η στιγμή εμφάνισης της παραγωγικής σχέσης με τη φύση.

Τρίτο στάδιο: **διαμόρφωση της κοινωνίας**. Η άρνηση του φυσικού από το κοινωνικό αναπτύσσεται, χωρίς όμως το δεύτερο να μπορεί να μετασχηματίσει πλήρως το πρώτο. Η μετάβαση από την πρωταρχική εμφάνιση στη διαμόρφωση της κοινωνίας συμπίπτει ιστορικά με την παραγωγή προϊόντων εργασίας προς κάλυψη αναγκών με τρόπο συνεχή και σταθερό (εμφάνιση γεωργίας και κτηνοτροφίας). Σε αυτό το στάδιο συγκαταλέγονται όλοι ταξικοί σχηματισμοί (δουλοκτησία, φεουδαρχία, καπιταλισμός).

Τέταρτο στάδιο: **ωριμότητας της κοινωνίας**. Προκύπτει όταν ο **μετασχηματισμός της φυσικής βάσης έχει ολοκληρωθεί**. Η σχέση μεταξύ φυσικού και κοινωνικού φθάνει στο σημείο της καθαρής αντίφασης, με αποτέλεσμα η δεύτερη πλευρά να μετασχηματίζει πλήρως τη πρώτη και να την μετατρέπει σε στιγμή της κίνησης της. Η ανθρωπότητα έχει μεταβεί στην πραγματική, την αυθεντική της ιστορία. Ο κομμουνισμός και η αταξική κοινωνία συνιστούν την ολοκλήρωση της αναπτυξιακής

διαδικασίας, με το σύνολο των προηγούμενων σταδίων να προβάλλουν ως προϊστορία της ανθρωπότητας

Εργασία και τεχνολογία στη διάρθρωση της κοινωνίας

Α. Από την κατανάλωση στην εργασία: η αντίφαση ωριμάζει, η εργασία διαμορφώνεται

Η εργασία αποτελεί την ιδιότυπα ανθρώπινη μορφή αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με τη φύση, κατά την οποία, μεταξύ άλλων, παράγεται ο αισθητός κόσμος, που περιβάλλει τον άνθρωπο, παράγονται χρήσιμα αγαθά, παράγεται και ο ίδιος ο άνθρωπος. Η εργασία είναι ο δημιουργός του ανθρώπινου περιβάλλοντος, η βασική σημασιοδοτούσα μήτρα της κοινωνίας. Κατά τη διαδικασία της εργασίας μετασχηματίζεται κάποιο αντικείμενο αλλά και το ίδιο το υποκείμενο, το ίδιο το είναι του ανθρώπου. Μέσω της εργασίας εμφανίζεται ο άνθρωπος ως ειδολογική ύπαρξη³⁶. Ωστόσο, και η ίδια η εργασία αποτελεί προϊόν της ιστορικής εξέλιξης. Τα συστατικά της στοιχεία δεν υπήρχαν πάντοτε αλλά κάτω από συγκεκριμένες προϋπόθεσης ανέκυψαν, διαμορφώθηκαν και αναπτύχθηκαν. Τελικά, η διαμόρφωση του ανθρώπου εκτυλίχθηκε εντός της διαδικασίας διαμόρφωσης της εργασίας.

Οι προϋποθέσεις της εργασίας εντοπίζονται κατά **την πλέον μη ανεπτυγμένη μορφή της αντίφασης** κατά την οποία η κατανάλωση ταυτίζεται με τη διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση (απλούστατη σχέση³⁷). Σε αυτή τη μορφή,

³⁶ Ο Ένγκελς στο έργο του “*Ο ρόλος της εργασίας στον εξανθρωπισμό του πιθήκου*” καταδεικνύει ότι η εργασία είναι ο «πρώτος και βασικός όρος κάθε ανθρώπινης ζωής». Η ίδια η μετάβαση από το ζωικό στο ανθρώπινο, από τον πίθηκο στον άνθρωπο, η ίδια η μεταμόρφωση-εξέλιξη του αδέξιου χεριού του πιθηκόμορφου στο επιδέξιο ανθρώπινο χέρι είναι αποτέλεσμα της εργασίας. Και συμπληρώνει «το χέρι σαν όργανο του ανθρώπου, σαν το πρώτο εργαλείο, σηματοδοτεί την αρχή της κυριαρχίας του πάνω στη φύση (Φ. Ένγκελς, *Ο ρόλος της εργασίας στον εξανθρωπισμό του πιθήκου*, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.politikokafeneio.com/oplostasio/rolos53.htm>).

³⁷ Η **απλούστατη σχέση** της κοινωνίας συνίσταται στην αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τη φύση για την υποστήριξη της ζωής του και στην αλληλεπίδραση των ανθρώπων μεταξύ τους για τη συνέχιση του βιολογικού τους είδους. Πρόκειται για δυο σχετικά αυτοτελείς πλευρές-διαδικασίες εντός της εσωτερικά ενιαίας διαδικασίας βιολογικής αλληλεπίδρασης των ανθρώπων μεταξύ τους και με τη υπόλοιπη φύση. Η όλη διαδικασία εντοπίζεται εντός της **αντίφασης του ανθρώπου ως έμβιου όντος και της περιβάλλουσας φύσης**, πριν ακόμα από την εμφάνιση του κοινωνικού και ως αναγκαίος όρος ύπαρξης του τελευταίου. Ωστόσο το βιολογικό ως προϋπόθεση του κοινωνικού δεν υφίσταται χωρίς εκείνο την προϋπόθεση του οποίου συνιστά. Συνεπώς, το κοινωνικό και η ενότητα βιολογικού- κοινωνικού είναι παρόντα από τη

η αλληλεπίδραση καθορίζεται κατά αποφασιστικό τρόπο από τις ιδιαιτερότητες του περιβάλλοντος, ενώ η αντεπίδραση του ανθρώπου περιορίζεται στην κατανάλωση του υλικού που αντλείται από τη φύση (επιλεκτική κατανάλωση ουσιών) προς ικανοποίηση αναγκών³⁸. Η εργασία δεν έχει ακόμα ανακύψει, ωστόσο εδώ εμφανίζεται το προέμβρυο της.

Κατά την εξέταση της απλούστατης σχέσης, προβάλλει στην επιφάνεια ότι ο άνθρωπος είναι ένας ζωντανός οργανισμός, δηλαδή ένας οργανισμός ο οποίος οφείλει προπάντων να ζει. Για την διατήρηση της ζωής του και τη γέννηση νέας ζωής, έχει ορισμένες απαιτήσεις, ορισμένες βιολογικές ανάγκες, που εξαρτώνται από τη διάρθρωση του οργανισμού (π.χ. ανάγκες τροφής, νερού, αέρα). Η διαδικασία ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών του ανθρώπου μέσω των αντικειμένων της φύσης είναι η **κατανάλωση**. Μόνο εντός της κατανάλωσης η ιδιότητα ενός αντικειμένου να ικανοποιεί βιολογικές ανάγκες μετατρέπεται από δυνητική σε πραγματοποιούμενη. Πριν την κατανάλωση και εκτός της κατανάλωσης η ιδιότητα αυτή συνιστά απλά δυνατότητα.

Αν και στη σφαίρα της **επιφάνειας της κοινωνίας** η εργασιακή-παραγωγική επενέργεια του ανθρώπου προς της φύση δεν έχει ακόμα ανακύψει και αυτό που κυριαρχεί είναι η κατανάλωση έτοιμων από τη φύση αντικειμένων, η εργασιακή παραγωγική επενέργεια υπάρχει και εντοπίζεται στην απλούστερη μορφή της εντός της ιδιότητας της κατανάλωσης να «παράγει» τη ζωή του ανθρώπου (ο άνθρωπος

πρώτη στιγμή (Βαζιούλιν 2004: 103).

³⁸ Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν υπάρχει ένα εξωτερικό και ένα εσωτερικό όριο στην ανανέωση των αναγκών. Το **εξωτερικό όριο** είναι το περιορισμένο των προς κατανάλωση έτοιμων από τη φύση αντικειμένων. Στο βαθμό που η κατανάλωση αναφέρεται σε δεδομένα από τη φύση αντικείμενα, άρα σε εξαντλήσιμα αντικείμενα, ο μόνος τρόπος υπέρβασης αυτής της ανεπάρκειας είναι «η επενέργεια στις διαδικασίες εκείνες οι οποίες οδηγούν στο σχηματισμό έτοιμων από τη φύση αντικειμένων προς κατανάλωση, και όχι απλώς η κατανάλωση αυτών των έτοιμων αντικειμένων» (Βαζιούλιν 2004: 117). Το **εσωτερικό όριο** ανανέωσης των βιολογικών αναγκών είναι ο θάνατος, που έτσι και αλλιώς βρίσκεται-ενυπάρχει μέσα στη ζωή ως «σπέρμα». Το εσωτερικό όριο ξεπερνιέται με την γέννηση ενός νέου ατόμου στο πλαίσιο της ενότητας ετερόφυλων ατόμων, εν είδη γενετήσιας ανάγκης. Σε αντίθεση με την ικανοποίηση των υπολοίπων βιολογικών αναγκών (που αποτελούν πράξεις ατομικές), η ικανοποίηση της γενετήσιας ανάγκης συνιστά μια πράξη ειδολογική, καθώς η εκπλήρωσή της, εκτός από ικανοποίηση ατομικής βιολογικής ανάγκης, συνιστά ταυτόχρονα και μια πράξη που οδηγεί στη γέννηση νέας ζωής και στην παράταση της ζωής του γένους. Η πράξη αυτή θέτει την ανάγκη του αλληλένδετου μεταξύ των ατόμων (αλληλένδετο του οποίου οι όροι τίθενται από την ίδια τη δόμηση του οργανισμού). Ας σημειωθεί ότι ο Μαρξ αναφέρει στη *Γερμανική Ιδεολογία* ότι η παραγωγή μιας καινούριας ζωής μέσω της γέννησης απογόνων εμφανίζεται ως «διπλή σχέση: από τη μια μεριά σαν φυσική και από την άλλη σαν κοινωνική σχέση» (Μαρξ 1997: 75).

καταναλώνοντας τροφή παράγει το ίδιο του το σώμα)³⁹ καθώς και να «παράγει» νέα ζωή (με την κατανάλωση ζωτικών δυνάμεων «παράγονται»-δημιουργούνται απόγονοι). Με αυτή την έννοια, η κατανάλωση στη σφαίρα της απλούστατης σχέσης ταυτίζεται με την «παραγωγή» της ζωής (ο.π.: 131).

Στη **δεύτερη μορφή αλληλεπίδρασης**, παρατηρείται ο διαχωρισμός της κατανάλωσης από τη διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση. Ο άνθρωπος αντεπιδρά στοιχειωδώς προς τη φύση με μέσα επενέργειας που ταυτίζονται με τα όργανα του σώματος του («όριο επενέργειας βιολογικά προσδιορισμένο») και η φύση εξακολουθεί να έχει το κυρίαρχο ρόλο. Χαρακτηριστικό αυτής της μορφής είναι το κυνήγι ζώων με χρησιμοποίηση μόνο των οργάνων του σώματος. Σε αυτή τη μορφή της αλληλεπίδρασης η εργασία πρωτοεμφανίζεται, ανακύπτει.

Στη **τρίτη μορφή αλληλεπίδρασης**, τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνται ως μέσα για την εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση, δεν είναι πια όργανα του σώματος, υπάρχουν όμως στη φύση σε έτοιμη μορφή. Τα μέσα αυτά λειτουργούν ως ανόργανα όργανα του σώματος, έχοντας τη δυνατότητα να αλλάζουν μόνο λειτουργικά και όχι μορφολογικά. Σε σχέση με τους δυο πόλους της αντίφασης (άνθρωπος/φύση), έχουν χαρακτήρα υπηγμένης στιγμής. Η εργασία διαμορφώνεται.

Στην **τέταρτη μορφή αλληλεπίδρασης**, τα μέσα επενέργειας μεταβάλλονται όχι μόνο λειτουργικά αλλά και μορφολογικά με αποτέλεσμα να μετατρέπονται σε τεχνητά δημιουργημένα μέσα. Πλέον, το μέσο επενέργειας μετατρέπεται από υπηγμένη στιγμή σε κυρίαρχη, συμπαρασύροντας και τους δυο ακραίους πόλους της αντίφασης (άνθρωπος / φύση). Η τελευταία αυτή μορφή αλληλεπίδρασης, από την άποψη της συμμετοχής του ανθρώπου σε αυτήν, είναι η εργασία.

³⁹ Ο Μαρξ αναλύοντας την καθυπό κατανάλωση στα "Grundrisse" σημειώνει ότι η κατανάλωση «είναι άμεσα και παραγωγή, όπως στη φύση η κατανάλωση των στοιχείων και των χημικών ουσιών είναι παραγωγή του φυτού». Ο άνθρωπος μέσω της κατανάλωσης «παράγει το ίδιο του το σώμα» παράγει τον ίδιο το άνθρωπο Μαρξ 1989: 58-59).

B. Εργασία και τεχνική διαμεσολάβηση

Η μετάβαση στην εξέταση της εργασίας συνιστά την μετάβαση στη μελέτη της **ουσίας της κοινωνίας**. Διότι ακριβώς εντός της εργασίας πρωτίστως πραγματοποιείται η μετάβαση στην πραγματική αλληλοσύνδεση των ανθρώπων ως ανθρώπων, σε αντιδιαστολή με τους αμοιβαίους δεσμούς τους υπό την ιδιότητα των απλώς έμβιων όντων. Η εργασία ως διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης περιλαμβάνει α) τον άνθρωπο, ως υποκείμενο της εργασίας β) το αντικείμενο της εργασίας γ) τα μέσα της εργασίας δ) το αποτέλεσμα-προϊόν της εργασίας.

Κατά την διαδικασία της εργασίας, **ο άνθρωπος** κινητοποιεί τις φυσικές του δυνάμεις, καταναλώνει ενέργεια για να ιδιοποιηθεί τη φυσική ύλη (Κ. Μαρξ 1996, τόμος Ι: 190). Υποβιβάζει τη φύση σε απλό υλικό και αποσπά χρήσιμα για αυτόν πράγματα. Αποσπά, πρώτα απ' όλα, αντικείμενα εργασίας, δηλαδή πράγματα, που τα έχει αφαιρέσει από την άμεση σχέση τους «με το γήινο σύνολο» (ο.π.: 191). Η εργασία μεταβάλλει λοιπόν τόσο τη φύση, όσο και τον άνθρωπο. Και ο άνθρωπος όμως ασκεί επίδραση στην εργασία και στη φύση. Η εργασία εξελίσσεται παράλληλα και εντός της διαλεκτικής της αλληλεπίδρασης με το υποκείμενο της εργασίας, τον άνθρωπο.

Το **αντικείμενο της εργασίας** είναι «εκείνο *επί του οποίου* ασκείται η επενέργεια με τη βοήθεια του μέσου της εργασίας κατά ορισμένο τρόπο για την επίτευξη του αποτελέσματος της εργασίας, για τη δημιουργία ενός αντικειμένου κατάλληλου για την ικανοποίηση αναγκών. Εκτός αυτής της ενότητας, το αντικείμενο της εργασίας περιπίπτει απλώς στην κατάσταση του αντικειμένου της φύσης» (Βαζιούλιν 2004: 152-153).

Αποτέλεσμα-προϊόν της εργασίας είναι κάθε αντικείμενο στην τελική του μορφή, που δημιουργήθηκε στη διάρκεια της διαδικασίας της εργασίας. Είναι δηλαδή «το τι δημιουργείται μέσω της εργασίας με τη βοήθεια της επενέργειας των μέσων εργασίας επί του αντικειμένου της εργασίας προς επίτευξη του σκοπού, της δημιουργίας αντικειμένου κατάλληλου για την ικανοποίηση μιας ανάγκης» (ο.π.: 153).

Τα **μέσα της εργασίας** είναι το σύνολο των πραγμάτων που ο άνθρωπος παρεμβάλλει ανάμεσα σ' αυτόν και το αντικείμενο της εργασίας του, με ορισμένο τρόπο και προς επίτευξη ορισμένου σκοπού. Χρησιμοποιούν ως ενδιάμεσα μεταξύ υποκειμένου

και αντικείμενου της εργασίας. Επειδή η παραγωγή των υλικών αγαθών δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συνδυασμένη συμμετοχή του αντικειμένου της εργασίας και των μέσων εργασίας, ο Μαρξ ονομάζει όλα αυτά τα στοιχεία "μέσα παραγωγής" (Μαρξ 1996, τόμος Ι: 194).

Τα τέσσερα αυτά στοιχεία συνιστούν μian ενότητα. Κανένα από αυτά δεν μπορεί να υπάρξει χωριστά από τα υπόλοιπα, η ύπαρξη καθενός προϋποθέτει την ύπαρξη του άλλου. **Τρόπος της εργασίας** είναι η μορφή με την οποία ο άνθρωπος θέτει σε κίνηση τα όργανα του σώματος του, χρησιμοποιώντας ορισμένα μέσα και αντικείμενα εργασίας ώστε να καταλήξει στα απαιτούμενα αποτελέσματα.

Εξάλλου, τα εν λόγω συστατικά στοιχεία της εργασίας δεν αλληλεπιδρούν μόνο μεταξύ τους αλλά και με το **σκοπό της εργασίας**⁴⁰. Η σημασία του σκοπού στην εργασιακή διαδικασία είναι ιδιαίτερη. Ο σκοπός είναι αυτός, που συνενώνει τα συστατικά στοιχεία της εργασίας σε ένα όλο. Γιατί, τελικά, «εργασιακή διαδικασία δεν είναι τίποτα άλλο παρεκτός δράση προς μετασχηματισμό των αντικειμένων της εργασίας, με τη βοήθεια των μέσων της, αντιστοίχως του σκοπού της εργασιακής διαδικασίας» (ο.π.: 212).

Συνοψίζοντας μπορεί να ειπωθεί ότι η αλληλεπίδραση των συστατικών στοιχείων της εργασίας καθώς και η διαλεκτική σχέση των αλληλεπιδρούντων στοιχείων της εργασίας με το σκοπό της εργασίας συνιστούν την εργασία. Όπως σημειώνει ο Πατέλης, «η ανάγκη μετατρεπόμενη σε σκοπό, σε σκοποθεσία, γίνεται εσωτερική στιγμή της εργασίας και ο κύκλος, με αφετηρία τις βιοτικά απαραίτητες ανάγκες του ανθρώπου, διαμεσολαβείται από την εργασία και ολοκληρώνεται με την κατανάλωση των προϊόντων» (Πατέλης 2005-α: 12).

⁴⁰ Ο σκοπός ανακύπτει, διαμορφώνεται και ωριμάζει κατ' αντιστοιχία με την εργασιακή διαδικασία που επίσης ανακύπτει, διαμορφώνεται και ωριμάζει. Τόσο ο σκοπός της εργασίας όσο και η ίδια η εργασία έχουν ως κοινή τους αφετηρία τις ανανεούμενες ανάγκες. Επομένως, μόνο εντός της ανεπτυγμένης εργασίας ο σκοπός προηγείται σε πλήρη βαθμό της εργασίας. Αντίθετα, στην εργασία η οποία μόλις ανακύπτει, ο σκοπός προβάλλει ως προτρέχουσα σύλληψη αυτού που μπορεί να ικανοποιήσει την ανάγκη. Οι παραπάνω οριοθετήσεις βοηθούν στην υπέρβαση της απολυτοποίησης βάσει της οποίας ο σκοπός προηγείται πάντοτε της εργασίας και θεωρείται από τα πριν δεδομένος και अपαράλλακτος. Σε αυτήν την περίπτωση υποτιμάται και εξαφανίζεται η επίδραση που ασκεί η εργασιακή διαδικασία στο σκοπό. Μια τέτοια λανθασμένη αντίληψη, επεκτεινόμενη σε όλη την ιστορική διαδικασία, θα σήμαινε ότι η ιστορία εκτυλίσσεται βάση ενός προκαθορισμένου και εκ των πρότερων δεδομένου σκοπού. Η πραγματικότητα, όμως, είναι ότι ο σκοπός μορφοποιείται ακριβώς εντός της εργασιακής διαδικασίας και αξιοποιώντας τις διαδικασίες διαμόρφωσης προγενέστερων εργασιακών διαδικασιών (Βαζιούλιν 2004: 151-152).

B. 1. Ο ρόλος της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων στην ανάπτυξη και τη διαμόρφωση του χαρακτήρα της εργασίας

Κατά την εξέταση της διαδικασίας της εργασίας προκύπτει η ανάγκη διάκρισης του προσωπικού και του εμπράγματος παράγοντα. Ο συνδυασμός τους αποτελεί τις παραγωγικές δυνάμεις. Με τον όρο εμπράγματος παράγοντας, σε αντιδιαστολή με τον προσωπικό (άνθρωπος) εννοούμε «το αναπτυσσόμενο σύστημα των τεχνητών (παρηγμένων από τον άνθρωπο) αντικειμένων (υλικών) και μέσων (εργαλείων, μηχανισμών, διαδικασιών) της ανθρώπινης δραστηριότητας και επικοινωνίας» (Πατέλης 2005-α: 13).

Σύμφωνα με τον Πατέλη (Πατέλης 2005-α: 13), **τεχνολογική συνιστώσα των παραγωγικών δυνάμεων** περιλαμβάνει κατ' εξοχήν τα εμπράγματα συστατικά στοιχεία, στους εμπράγματους όρους - παράγοντες της δραστηριότητας του ανθρώπου (δηλαδή, στα μέσα παραγωγής) κατά τη διαδικασία της εργασίας και αποτελεί δείκτη ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων (οι οποίες, στην αντιφατική ενότητα τους με τις σχέσεις παραγωγής συνιστούν την υλική βάση του τρόπου παραγωγής). Επομένως, **η τεχνική**⁴¹ αναφύεται εντός της εργασίας και σε σύνδεση με τον εμπράγματο παράγοντα της εργασιακής διαδικασίας. Ποιος είναι όμως ο ρόλος της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων στην ανάπτυξη και τη διαμόρφωση του χαρακτήρα της εργασίας;

Για όσο διάστημα η **εργασιακή διαδικασία** πραγματοποιείται με φυσικά, έτοιμα από τη φύση μέσα και αντικείμενα της εργασίας, τα οποία δεν έχουν υποστεί τεχνική επεξεργασία, η εργασιακή διαδικασία παραμένει **ανώριμη** (Βαζιούλιν 2004: 170-171). Ο άνθρωπος συμμετέχει στην εργασία χωρίς προπαρασκευή και η εργασία πραγματοποιείται με σκοπό την ικανοποίηση βιολογικών αναγκών του, δηλαδή

⁴¹ Σύμφωνα με τον Πατέλη, «τεχνική είναι το σύνολο των μέσων που δημιουργεί ο άνθρωπος, για την πραγματοποίηση των μη παραγωγικών διαδικασιών και την εξυπηρέτηση των παραγωγικών αναγκών της κοινωνίας. Η ιστορία των τεχνικών μέσων μας παρέχει μια εικόνα του ανθρώπινου πολιτισμού από την άποψη των εμπράγματων όρων της σχέσης των ανθρώπων προς τη φύση, των μέσων και των υλικών αυτής της σχέσης» (ο.π.: 13).

εξωτερικών έναντι της εργασίας αναγκών (η κινητήριος δύναμη της εργασίας βρίσκεται εκτός εργασίας). Αυτό που προβάλλει στο προσκήνιο είναι η αναγκαιότητα **αύξησης της ποσότητας των προς κατανάλωση αντικειμένων.**

Αντίθετα, στην **ώριμη εργασία** τα μέσα και αντικείμενα εργασίας δημιουργούνται από την ίδια την εργασία και δεν βρίσκονται στη φύση σε έτοιμη μορφή. Τότε το κίνητρο της εργασίας είναι και εσωτερικό ως προς την εργασία, συνιστά μιαν ανάγκη που έχει δημιουργηθεί από την ίδια τη εργασία. Αυτό σημαίνει ότι η ανάγκη για εργασία έχει μετατραπεί σε κοινωνική ανάγκη. Σε πρώτο πλάνο προβάλλει **η εργασία ως αυτοσκοπός, η εργασία χάριν της ίδιας της εργασίας, χάριν της τελειοποίησης των ανθρώπινων φυσικών προδιαθέσεων.** Η τελειοποίηση της ήδη υφισταμένης εργασιακής διαδικασίας και η μεταβαση σε νέα εργασιακή διαδικασία είναι **δημιουργική εργασία.** Με αυτήν την έννοια η δημιουργική εργασία δεν μπορεί παρά να είναι εργασία κατά τους νόμους της ομορφιάς, της καλαισθησίας (ο.π.: 176).

Κατά την πορεία ωρίμανσης της εργασίας και ως προς τον χαρακτήρα της, μπορούμε να διακρίνουμε δυο βασικούς τύπους εργασίας: την **επαναλαμβανόμενη** και την **ανανεούμενη-αναπτυσσόμενη.** Όπως σημειώνει ο Πατέλης (Πατέλης 2005-α: 33), χαρακτηριστικό της επαναλαμβανόμενης εργασίας είναι η επανάληψη, η τυποποίηση, η ρουτίνα, η εργασία ως έργο επαχθές, κοπιώδες και φθοροποιό. Στην ανανεούμενη-αναπτυσσόμενη εργασία, που αντιστοιχεί στην ώριμη εργασία, η ποιοτική πλευρά, η ανανέωση και η ευρηματικότητα αποκτούν πρωτεύουσα σημασία. Χαρακτηριστικό δε, του υποκείμενου της εργασίας είναι ότι μπορεί να αξιοποιήσει το μέγιστο των εργασιακών και δημιουργικών ιδιοτήτων του.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τον Βαζιούλιν (Βαζιούλιν 2004:173-177), ακόμα και στην περίπτωση κατά την οποία η εργασία διεξάγεται χάριν της ανάγκης για εργασία, η εργασία για την ικανοποίηση σωματικών αναγκών εξακολουθεί να υφίσταται, αν και ως υπηγμένη στιγμή της εργασίας χάριν της ανάγκης για εργασία. Άλλωστε κατά την ιστορική διαδικασία διαμόρφωσης της εργασίας, η εργασία ως ικανοποίηση της ανάγκης για εργασία και η εργασία ως μέσο κάλυψης βιολογικών αναγκών δεν υφίστανται σε καθαρή μορφή αλλά συνιστούν αντιφατικές πλευρές της ενιαίας εργασιακής διαδικασίας. Η εργασία ως μέσο και η εργασία ως αυτοσκοπός

συνυπάρχουν και άλλοτε δεσπόζει η πρώτη άλλοτε η δεύτερη με τη μεταξύ τους διαφορά να συνίσταται στα ποιοτικά διαφορετικά στάδια της αντίφασης.

B. 2. Η επίδραση που ασκεί η τεχνολογική επενέργεια του ανθρώπου προς τη φύση στον καταμερισμό της εργασίας

Η ωρίμανση-τελειοποίηση της εργασίας οδηγεί σε αυξανόμενες και ποικίλες ζωτικές ανάγκες. Ανάγκες που για την ικανοποίησή τους χρειάζεται να ακολουθηθούν διαφορετικές εργασιακές διαδικασίες, εντός των οποίων δημιουργούνται κατάλληλα μέσα της εργασίας, αντικείμενα της εργασίας και υποκείμενα της εργασίας (άνθρωποι). Αυτή η περιπλοκή της εργασίας αργά ή γρήγορα προσκρούει στους περιορισμούς των δυνάμεων του μεμονωμένου ανθρώπου και οδηγεί στον καταμερισμό της εργασίας⁴². Η εργασία τότε κατανέμεται μεταξύ διάφορων ατόμων είτε ομάδων. Επομένως, η ωρίμανση της εργασιακής διαδικασίας συνιστά και τον διαμελισμό σε εργασία για τη δημιουργία αντικειμένων προς κατανάλωση, σε εργασία για τη δημιουργία μέσων και αντικειμένων της εργασίας καθώς επίσης και σε εργασία για τη διαμόρφωση/κατάρτιση του ανθρώπου της εργασίας⁴³.

Τα εν λόγω είδη εργασίας, εντός της διαμελισμένης εργασίας, απαρτίζουν ένα ενιαίο όλο. Ο διαμελισμός των στιγμών της εργασιακής διαδικασίας, ο οποίος πραγματοποιείται μαζί με την εμβάθυνση της ενότητας τους, συνιστά τη καθαυτό εσωτερική διαφοροποίηση της εργασιακής διαδικασίας. Το εσωτερικό όριο ανάπτυξης της εργασίας είναι η άρση της διασύνδεσης των συστατικών της στοιχείων, ως αποτέλεσμα της αύξουσας απομόνωσής τους στα πλαίσια του διαμελισμού της ενιαίας εργασιακής διαδικασίας.

Υπάρχουν δυο βασικοί τύποι καταμερισμού της εργασίας που εξαρτώνται από το χαρακτήρα της εργασιακής διαδικασίας (Βαζιούλιν 2004: 188-189). Όταν η ανταλλαγή

⁴² Ο Μαρξ σημειώνει στη *Γερμανική Ιδεολογία* ότι ο πρώτος καταμερισμός εργασίας είναι αυτός που γίνεται μεταξύ άνδρα και γυναίκας στη σεξουαλική πράξη και οδηγεί στη γέννηση απογόνων (Μαρξ & Ένγκελς 1997: 77).

⁴³ Σχετικά με την ανάγκη εκπαίδευσης του υποκειμένου της εργασίας και το ρόλο της εκπαίδευσης εντός της καταμερισμένης εργασίας, δες Πατέλης, 2002.

ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης δεν μπορεί να παράσχει αφθονία αντικειμένων προς κατανάλωση, τότε ο καταμερισμός της εργασίας πραγματοποιείται **χάριν της ποσότητας**. Όταν η εργασία έχει καλύψει το βέλτιστο της ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών, τότε ο καταμερισμός της εργασίας διεξάγεται **χάριν της ποιότητας**, όχι μόνο των αντικειμένων προς κατανάλωση αλλά και της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας.

Ο καταμερισμός της εργασίας έχει μια **τεχνολογική πτυχή**, στο βαθμό που αυτός καθορίζεται από τα αντικείμενα και τα μέσα της εργασίας (Βαζιούλιν 2004: 182). Κατά την **ανώριμη φάση της εργασίας**, η συνένωση των ανθρώπων στην παραγωγή εξαρτάται από το **φυσικό υλικό** των συστατικών στοιχείων της εργασίας. Οι άνθρωποι συνενώνονται, όποτε αυτό το φυσικό υλικό υπερβαίνει τις δυνατότητες του μεμονωμένου ανθρώπου. Σε αυτή την περίπτωση ο χαρακτήρας της συνένωσης είναι εξωτερικός της εργασιακής διαδικασίας, τυχαίος και καθοριζόμενος από τη φύση. Πρόκειται για απλή συνεργασία στη βάση των φυσικών διαφορών (φύλο, ηλικία)⁴⁴.

Καθώς η **εργασία ωριμάζει** (όταν δηλ. ο άνθρωπος, το μέσο, και το αντικείμενο της εργασίας αποτελούν προϊόντα εργασίας), η εξάρτηση της συνένωσης και του καταμερισμού της εργασίας από το φυσικό υλικό των συστατικών στοιχείων της εργασίας παραμένει, όχι όμως ως κυρίαρχη (ο.π.: 186). Όταν, δε, η εργασία φθάσει στην ωριμότητα της, δηλαδή στην ανανεούμενη- αναπτυσσόμενη εργασιακή διαδικασία, ανακύπτει πλέον η **εσωτερική αναγκαιότητα συνένωσης-καταμερισμού των ανθρώπων**. Αυτή η εσωτερική αναγκαιότητα καθορίζεται από την ίδια την εργασία και όχι από την ιδιαιτερότητα του φυσικού υλικού των συστατικών στοιχείων της εργασίας.

Ενόσω η εργασία ωριμάζει, ανακύπτει και η διάκριση μεταξύ της διαδικασίας προετοιμασίας του σκοπού (σκοποθεσία) και της διαδικασίας υλοποίησης-πραγματοποίησής του (πραγμάτωση του σκοπού). Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν (ο.π.:190) πρόκειται για «δυο εσωτερικά ενιαίες και αντίθετες, αντιφατικές πλευρές της εργασιακής διαδικασίας». Στο βαθμό που εντός του εν λόγω διαλεκτικού ζεύγους υπερισχύει η αντίφαση έναντι της ενότητας, τότε μιλάμε ουσιαστικά για το σχίσμα διανοητικής και

⁴⁴ Η δεύτερη ιστορική μορφή του καταμερισμού της εργασίας που εντοπίζει ο Μαρξ είναι «ο καταμερισμός εργασίας που αναπτύσσεται αυθόρμητα ή φυσικά εξ αιτίας φυσικής προδιάθεσης (π.χ. σωματική δύναμη), αναγκών, τυχαίων γεγονότων, κτλ.» (Μαρξ & Ένγκελς 1997, *Γερμανική Ιδεολογία*: 77).

χειρωνακτικής εργασίας⁴⁵. Όταν υπάρχει τέτοιος καταμερισμός εργασίας, οι άνθρωποι οι οποίοι ασκούν το πρώτο είδος εργασίας είναι και αυτοί που τελικά διαδραματίζουν άμεσα αποφασιστικό ρόλο στην εργασιακή διαδικασία, ενώ όσοι ασκούν το δεύτερο είδος διαδραματίζουν υποδεέστερο ρόλο.

Στην ανώριμη εργασία, που ο χαρακτήρας του εμπράγματος παράγοντα της εργασίας είναι δεδομένος από τη φύση, **ο διαχωρισμός διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας είναι κυρίαρχος** καθώς ο καταμερισμός εργασίας πραγματοποιείται προς ικανοποίηση βιολογικών αναγκών. Αντίθετα, **στην ώριμη εργασία** που μέσα και αντικείμενα εργασίας είναι τεχνητά δημιουργημένοι όροι (έχουν υποστεί τεχνική επεξεργασία), **δημιουργούνται προϋποθέσεις άρσης του διαχωρισμού διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας**, αφού ο καταμερισμός της εργασίας πραγματοποιείται χάριν της ανάγκης για εργασία⁴⁶. Επομένως, ο βαθμός εξέλιξης της τεχνολογικής επενέργειας του ανθρώπου στη φύση αναδεικνύεται εκ των πραγμάτων ως καθοριστικό στοιχείο στην πορεία χειραφέτησης της εργασίας και άρσης του υποδουλωτικού καταμερισμού.

Βέβαια, η χειραφέτηση της εργασίας δεν ανάγεται αιτιοκρατικά στο χαρακτήρα των διαθέσιμων μέσων και αντικειμένων της εργασίας ούτε στις ιδιότητες ή τις γνώσεις των ανθρώπων που μετέχουν στην διαδικασία της εργασίας, καθώς η σύνδεση των ανθρώπων εντός της καταμερισμένης εργασίας μπορεί να κάνει χρήση σε ποικίλους βαθμούς των διαθέσιμων φυσικών δυνατοτήτων. **Με αυτήν την έννοια, ο διαχωρισμός χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας (καθώς και ο καταμερισμός της εργασίας εν γένει) εντάσσεται ως στιγμή στη διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης και συνιστά σχέση παραγωγής.**

⁴⁵ «Ο καταμερισμός της εργασίας γίνεται πραγματικά τέτοιος μονάχα από τη στιγμή που εμφανίζεται ένας καταμερισμός υλικής και πνευματικής εργασίας» (Μαρξ 1997, *Γερμανική Ιδεολογία*: 77)

⁴⁶ Βέβαια, και σε αυτήν την περίπτωση η επίδραση του φυσικού υλικού των συστατικών στοιχείων της εργασίας παραμένει αν και ως υπηγμένη στιγμή. Στην ιδιομορφία του φυσικού υλικού των συστατικών στοιχείων της εργασίας έγκειται και η συμμετοχή της φύσης στην εργασιακή διαδικασία. Το υλικό των συστατικών στοιχείων της εργασίας διαθέτει ορισμένες φυσικές ιδιότητες και διαπερνάται από ορισμένες φυσικές νομοτέλειες. Ο βαθμός εξέλιξης της τεχνολογικής επενέργειας του ανθρώπου στη φύση αντανακλά και το επίπεδο γνώσης των συγκεκριμένων νομοτελειών, αντανακλά δηλαδή το βαθμό που το κοινωνικό μετασχηματίζει το φυσικό.

B. 3. Ο ρόλος της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων στην διαμόρφωση των σχέσεων παραγωγής

Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν (2004: 202), σχέσεις παραγωγής ονομάζουμε τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων κατά τη διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης από την άποψη του αποτελέσματος/ προϊόντος της παραγωγής⁴⁷.

Η **διανομή των προϊόντων της εργασίας** είναι ο τρόπος με τον οποίο προβάλλουν στην επιφάνεια οι σχέσεις παραγωγής. Ως βαθύτερο υπόστρωμά αυτών των σχέσεων λειτουργεί η διανομή των ανθρώπων σε διαφορετικά είδη παραγωγής καθώς και η διανομή των μέσων παραγωγής⁴⁸. Σύμφωνα με τον Μαρξ, «η διάρθρωση της διανομής καθορίζεται ολοκληρωτικά από τη διάρθρωση της παραγωγής» (Μαρξ 1989: 62)⁴⁹.

Καθώς ανακύπτει ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής, ο καταμερισμός εργασίας εντός της συνολικής εργασίας συνιστά σχέση παραγωγής. Ο καταμερισμός μεταξύ διανοητικής και φυσικής εργασίας είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο ο καταμερισμός της εργασίας θέτει τους όρους μιας ουσιαστικής διαφορετικής ιδιοποίησης και διανομής των προϊόντων της εργασίας και συνεπώς, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για τον τρόπο που **ο καταμερισμός εργασίας μετατρέπεται σε σχέση παραγωγής** (Βαζιούλιν 2004: 211).

Η αναγκαιότητα των σχέσεων παραγωγής απορρέει από τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας που συνιστά αποτέλεσμα της διαδικασίας ωρίμανσης της εργασίας. Καθώς ο κοινωνικός χαρακτήρας των μέσων παραγωγής, που είναι δεδομένα στη φύση σε έτοιμη μορφή είναι λιγότερο ανεπτυγμένος σε σχέση με το κοινωνικό

⁴⁷ Αντίθετα, οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων εντός της ίδιας διαδικασίας από την άποψη της συμμετοχής του ανθρώπου είναι οι εργασιακές σχέσεις (Βαζιούλιν 2004: 202). Δες επίσης και Μαρξ 1996, τόμος I: 194.

⁴⁸ Ο Μαρξ σημειώνει στα “Grundrisse” ότι πριν φθάσουμε στην διανομή των προϊόντων, διανομή σημαίνει α) «διανομή των εργαλείων της παραγωγής» και «διανομή των μελών της κοινωνίας ανάμεσα στα διάφορα είδη της παραγωγής» (Μαρξ 1989: 63).

⁴⁹ Σύμφωνα με τον Μαρξ μια ορισμένη παραγωγή καθορίζει μια ορισμένη κατανάλωση, διανομή, ανταλλαγή και ορισμένες σχέσεις ανάμεσα στα διάφορα αυτά συνθετικά στοιχεία. Με αυτήν την έννοια, παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή και κατανάλωση δεν μπορούν να υπάρξουν απομονωμένα το ένα από το άλλο: «αποτελούν μέλη μιας ολότητας, διαφορές μέσα σε μια ενότητα», με την παραγωγή ωστόσο να επικρατεί «τόσο πάνω στον εαυτό της όσο και πάνω στα άλλα συνθετικά στοιχεία» (Μαρξ 1989: 65).

χαρακτήρα των δημιουργημένων από την εργασία μέσω παραγωγής έπεται ότι ο βαθμός ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας υπαγορεύει την ύπαρξη διαφόρων υποκειμένων της εργασίας: ατόμου (π.χ. χειροκίνητα εργαλεία), ομάδας ή κοινωνικής τάξης (π.χ. σύστημα μηχανών), της κοινωνίας σε πλανητική κλίμακα (π.χ. δυνατότητες που προσφέρονται από τη διαδικτύωση).

Επί κυριαρχίας της επαναλαμβανόμενης εργασίας, όταν δηλαδή μέσα και αντικείμενα εργασίας θεωρούνται δεδομένα και στατικά, οι σχέσεις παραγωγής ωθούν τον άνθρωπο σε **αποφυγή της εργασίας** ενώ ο βαθμός επιτυχούς ολοκλήρωσης μιας συγκεκριμένης εργασιακής διαδικασίας είναι ανάλογος του **πειθαναγκασμού** που ασκείται εκ μέρους άλλων ανθρώπων. Καθώς δε, τα προϊόντα της παραγωγής επαρκούν **ποιοτικώς και ποσοτικώς** για την κατά το **ελάχιστο** ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών των ανθρώπων η εργασία διεξάγεται «χάριν της διαπάλης με τους άλλους ανθρώπους για την ιδιοποίηση των συστατικών στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας» (ο.π.: 217).

Αντίθετα, επί κυριαρχίας της **μεταβαλλόμενης εργασίας**, όταν δηλαδή τα συστατικά στοιχεία της εργασίας μεταβάλλονται μαζί με την εργασία συγκροτώντας αντίστοιχη εαυτής βάση, οι σχέσεις παραγωγής ωθούν τον άνθρωπο στην επιδίωξη της **τελειοποίησης της εργασίας**, δημιουργώντας σχέσεις προσήνειας μεταξύ των ανθρώπων.

Επομένως, το επίπεδο ανάπτυξης του εμπράγματος παράγοντα της εργασίας επηρεάζει την ύπαρξη των μεν είτε των δε σχέσεων παραγωγής καθώς και των δυνατοτήτων μεταβολής τους. Ποια είναι όμως η σχέση της ανθρώπινης συνείδησης με το χαρακτήρα της εργασίας και ποιος κατ' επέκταση ο ρόλος της ανθρώπινης συνείδησης εντός της διαλεκτικής σχέσης παραγωγικών δυνάμεων- παραγωγικών σχέσεων;

Γ. Ανθρώπινη συνείδηση και χαρακτήρας της εργασίας

Η εξέταση της συνείδησης σημαίνει την μετάβαση στην εξέταση του φαινομένου της κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν (ο.π.: 233) η ανθρώπινη συνείδηση αναφύεται από την συμμετοχή στην παραγωγική διαδικασία και εμπεριέχει δυο πλευρές: το ειδέναι και το συνειδέναι. Το **ειδέναι** (γνώση) συνίσταται στην προτρέχουσα σύλληψη του

αποτελέσματος του μετασχηματισμού του αντικειμένου της εργασίας με τα μέσα εργασίας και αναφέρεται κυρίως από τη σχέση μεταξύ ανθρώπου και φύσης. Το **συνειδέναι** (καθαυτό συνείδηση) συνίσταται στη προτρεχούσα σύλληψη των αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων και αναφέρεται κυρίως από τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων εντός της παραγωγής, εντός της εργασίας.

Οι δυο πλευρές της συνείδησης χαρακτηρίζονται από μια εσωτερική αμοιβαία ενότητα εντός της διαφοράς τους. Όπως η παραγωγική σχέση με τη φύση δεν υφίσταται εκτός των σχέσεων παραγωγής, έτσι γνώση (ειδέναι) και καθαυτό συνείδηση δεν υφίστανται αποκομμένες η μια από την άλλη. Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν (2004: 239) «η γνώση συνιστά πάντοτε υπαρκτή και καθαυτό συνείδηση, αλλά και η καθαυτό συνείδηση συνιστά γνώση»⁵⁰.

Γ. 1. Η επίδραση του φάσματος δυνατοτήτων των παραγωγικών δυνάμεων στη συνείδηση

Η πρώτη πλευρά τη συνείδησης, η γνώση/ειδέναι μορφοποιείται προπαντός εντός της διαδικασίας μετασχηματισμού της φύσης, ως στιγμή της εργασίας, και έγκειται ακριβώς στην ορθή αντανάκλαση αυτού του μετασχηματισμού. Δεν πρόκειται, όμως, για μια αντανάκλαση αυτού που υπάρχει αλλά και αυτού που επίκειται. Πρόκειται δηλαδή για μια προτρεχούσα αντανάκλαση. Επίσης, η γνώση «συνιστά τέτοια αντανάκλαση, η οποία προϋποθέτει απαραίτητως την αντανάκλαση των μέσων και των τρόπων επίτευξης εκείνου το οποίο επίκειται, καθώς επίσης και του αντικειμένου (είτε των αντικειμένων) στο οποίο στρέφονται τα μέσα» (Βαζιούλιν 2004: 240).

Η γνωστική διαδικασία χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένη νομοτελή κλιμάκωση, που συνοψίζεται στην μετάβαση από τη *διάνοια* στο *λόγο*. Σύμφωνα με τον Πατέλη, η μετάβαση από τη *διάνοια* στο *λόγο* συνιστά «μια δυναμική, πολυεπίπεδη και αντιφατική διαδικασία. Δεν συνιστά απλό, στατικό, αντικατοπτρισμό πραγμάτων και καταστάσεων, αλλά πρόσληψη - προσοικείωση της πραγματικότητας, υπό το πρίσμα του δυνητικού μετασχηματισμού της. Είναι μια διαδικασία στην οποία αποφασιστικό ρόλο

⁵⁰ Για το αλληλένδετο των δυο πλευρών της συνείδησης δεξ Βαζιούλιν 2004: 233-234.

διαδραματίζει, αφ' ενός μεν η διάγνωση της ουσίας, της αντιφατικότητας, της νομοτέλειας του αντικειμένου, αφ' ετέρου δε η αναστοχαστική νοητική προσέγγιση της νόησης, η οργανικά ενταγμένη στη γνωστική διαδικασία περί νοήσεως νόηση, δηλαδή η νόηση που αφορά τα μέσα και τους τρόπους του νοείν» (Πατέλης 2002)⁵¹.

Όσο λιγότερο ανεπτυγμένη είναι η αλληλεπίδραση ανθρώπου φύσης όσο δηλαδή πιο ανώριμος είναι ο χαρακτήρας της εργασίας, τόσο αυτό που πρέπει να διαγνωστεί είναι το άμεσα δεδομένο. Μέσα από την επανάληψη της εργασιακής διαδικασίας ο άνθρωπος συσσωρεύει γνώσεις και αποκτά μια συνολική αντίληψη για τις ιδιότητες του συγκεκριμένου αντικειμένου. Επομένως, **ο χαρακτήρας της εργασίας και το επίπεδο ανάπτυξης της τεχνολογικής επενέργειας του ανθρώπου προς τη φύση προσδιορίζουν το επίπεδο και τη κλιμάκωση του ειδέναι.**

Η δεύτερη πλευρά της συνείδησης διαμορφώνεται επίσης εντός της εργασίας. Αντικείμενο της καθαυτό συνείδησης είναι οι σχέσεις παραγωγής, οι αμοιβαίες σχέσεις υποκειμένων. Με αυτήν την έννοια **καθαυτό συνείδηση είναι η γνώση των σχέσεων παραγωγής.** Όπως η γνώση δεν είναι μόνο γνώση του παρόντος αλλά και αυτού που επίκειται, έτσι και η καθαυτό συνείδηση δεν είναι απλή αντανάκλαση των υπάρχουσών σχέσεων παραγωγής αλλά και προτρέχουσα αντανάκλαση αυτών που επίκειται, δηλαδή γνώση των δυνατοτήτων μεταβολής τους.

Στο βαθμό που η μεταβολή των σχέσεων παραγωγής καθορίζεται από το φάσμα δυνατοτήτων των παραγωγικών δυνάμεων, έπεται ότι και η συνείδηση των δυνατοτήτων μεταβολής των σχέσεων παραγωγής καθορίζεται από το φάσμα δυνατοτήτων των παραγωγικών δυνάμεων. **Επομένως, η καθαυτό συνείδηση καθορίζεται από την εγνωσμένη αναγκαιότητα της δεδομένης παραγωγικής σχέσης, δείκτης ανάπτυξης της οποίας είναι ο χαρακτήρας του εμπράγματος στοιχείου της εργασίας.**

Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν (2004: 236-237), όταν η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων επιτρέπει την παραγωγή αφθονίας αγαθών, οι άνθρωποι αποκτούν μεγαλύτερες δυνατότητες επιλογής σχέσεων παραγωγής. Όσο η αφθονία των υλικών αγαθών απουσιάζει, η παρέμβαση στις σχέσεις παραγωγής συρρικνώνεται και ζητούμενο

⁵¹ Για τη μετάβαση από τη Διάνοια στο Λόγο και τη θέση του στερεότυπου εντός της γνωστικής διαδικασίας δες Ν. Λημνιάτης, 1998.

παραμένει η καλύτερη δυνατή χρήση των διαθέσιμων παραγωγικών δυνάμεων για την εξασφάλιση ποσότητας προϊόντων.

Γ. 2. Ο ρόλος της συνείδησης στην πραγμάτωση των μεν είτε των δε σχέσεων παραγωγής

Έως τώρα έγινε περιγραφή της επίδρασης που ασκούν οι παραγωγικές δυνάμεις (και ειδικότερα η τεχνολογική συνιστώσα) στην διαμόρφωση της συνείδησης. Το ερώτημα ωστόσο που μένει αναπάντητο είναι ο ρόλος της συνείδησης στην πραγμάτωση των μεν είτε των δε σχέσεων παραγωγής που ενυπάρχουν εντός του φάσματος δυνατοτήτων των παραγωγικών δυνάμεων ή διαφορετικά του ρόλου της υλικής αντίστροφης επενέργειας της συνείδησης στις σχέσεις παραγωγής. **Με την απάντηση του παραπάνω ερωτήματος καθίσταται εφικτή η συνολική κατανόηση του ρόλου της συνείδησης εντός της διαλεκτικής αντίφασης παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων καθώς και της επίδρασης της στο χαρακτήρα της εργασίας.**

Εντός της διαλεκτικής σχέσης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής αναφύεται μια αναπτυξιακή διαδικασία, κινητήριος δύναμη της οποίας είναι η μεταξύ τους αναντιστοιχία. Όπως και κάθε διαλεκτική αντίφαση, η εν λόγω αντίφαση ανακύπτει, διαμορφώνεται και ωριμάζει.

Από την εξέταση της παραπάνω αντίφασης (Βαζιούλιν 2004: 234-237) προκύπτει ότι είναι ανέφικτη η αυτόματη αντικατάσταση των παλαιών σχέσεων παραγωγής από νέες «ως επακόλουθο μόνο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων» και της συνακόλουθης αναντιστοιχίας μεταξύ παλαιών σχέσεων παραγωγής και «αλλαγμένων (ποσοτικώς και ποιοτικώς) παραγωγικών δυνάμεων». **Η αντικατάσταση των μεν από τις δε σχέσεις παραγωγής, εκτός από το φάσμα δυνατοτήτων αλλαγής που ενυπάρχουν στις παραγωγικές δυνάμεις, εξαρτάται και από το βαθμό που οι άνθρωποι συνειδητοποιούν τις διαθέσιμες δυνατότητες, από το πώς τις**

προσλαμβάνουν και από το πώς μέσω πράξεων, αισθημάτων και σκέψεων⁵² κατατείνουν είτε στην ενεργοποίηση είτε στην αποφυγή αυτών των λανθανουσών εντός των παραγωγικών δυνάμεων δυνατοτήτων.

Ο ρόλος της συνείδησης είναι άγων, μεγιστοποιείται κατά το στάδιο της παρακμής των παλαιών σχέσεων παραγωγής, αφού σε αυτό το στάδιο ο άνθρωπος οφείλει να δράσει συνειδητά με σκοπό την αντικατάσταση των παλαιών σχέσεων παραγωγής από τις νέες (οι οποίες εμφανίζονται σε αντιστοιχία με τις δεδομένες παραγωγικές δυνάμεις). Αντίθετα, έχει μικρή σημασία κατά το στάδιο της εμφάνισης των κάθε φορά νέων σχέσεων παραγωγής.

Επομένως, η συνείδηση σε όλα τα στάδια ανάπτυξης της διαλεκτικής αντίφασης μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής διαδραματίζει ένα ρόλο, χωρίς όμως αυτός να είναι πάντοτε καθοριστικός. Η συνείδηση αντανακλά τις υλικές δυνατότητες αλλαγής, οι οποίες υπάρχουν ήδη στις ίδιες τις υλικές κοινωνικές σχέσεις.⁵³ Οι υλικές κοινωνικές σχέσεις είναι που καθορίζουν την συνείδηση. Όμως, εξαρτάται και από τον άνθρωπο το κατά πόσο θα ενεργοποιήσει τις δυνατότητες που παρέχονται από το συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης των εμπράγματων όρων της παραγωγής. Άλλωστε «ο τρόπος εργασίας, ο τρόπος παραγωγής, ως εξαρτώμενος μόνο από τα μέσα παραγωγής, υφίσταται στην πραγματική ζωή μόνο εν δυνάμει, ως φάσμα εφικτών υλοποιήσεων» (ο.π.: 219).

Δ. Ανθρώπινη προσωπικότητα και χαρακτήρας της εργασίας

Αυτή η ελευθερία επιλογής, που πηγάζει από την εγνωσμένη αναγκαιότητα της δεδομένης παραγωγικής σχέσης του ανθρώπου με τη φύση, σημαίνει ότι οι άνθρωποι

⁵² Εδώ εντοπίζονται και οι τρεις μορφές της ενιαίας κοινωνικής συνείδησης: η ηθική μορφή, η αισθητική μορφή και η φιλοσοφία. Για μια εκτενή παρουσίαση δες Πατέλη 1999-β.

⁵³ Άρα, οι διάφορες μορφές κοινωνικής συνείδησης δεν έχουν αυθύπαρκτη ιστορία, ούτε μπορούν να εξεταστούν αυτόνομα. Ο Μαρξ σημειώνει ότι «...οι άνθρωποι αναπτύσσοντας την υλική τους παραγωγή και την υλική τους επικοινωνία, αλλάζουν, παράλληλα και την πραγματική τους ύπαρξη, καθώς και την σκέψη τους και τα προϊόντα της σκέψης τους» (Μαρξ 1997, *Γερμανική Ιδεολογία*: 68). Η συνείδηση, επομένως, «είναι ευθύς εξαρχής ένα κοινωνικό προϊόν, και παραμένει τέτοιο όσο υπάρχουν γενικά άνθρωποι» (ο.π.: 76).

έχουν την δυνατότητα να αυτοσυνειδητοποιούνται, να ξεχωρίζουν από τη συλλογική ομάδα, να αναπτύσσονται ως προσωπικότητες. **Η ιδιότυπη αντανάκλαση της πραγματικότητας στη συνείδηση κάθε ατόμου, που έχει συγκεκριμένες βιολογικές ανάγκες, συγκεκριμένη θέση στην παραγωγή και συγκεκριμένες φυσικές προδιαθέσεις, σχηματίζουν μια ιδιόμορφη προσωπικότητα.** Κάθε άτομο αφομοιώνει διαφορετικές πλευρές της ζωής της κοινωνίας, «τις διαπερνά μέσω της ατομικότητας του [τις «διαθλά» υπό το πρίσμα της ατομικότητάς του], τις καθιστά δικές του και κατά αυτό το τρόπο μετατρέπεται από απλό άτομο σε προσωπικότητα» (Βαζιούλιν 2004: 283).

Όπως έχει προαναφερθεί, επί κυριαρχίας της επαναλαμβανόμενης εργασίας, όταν δηλαδή η εργασιακή διαδικασία διεξάγεται με σκοπό την ικανοποίηση βιολογικών αναγκών (ένα κίνητρο εξωτερικό έναντι της ίδιας της εργασίας) με το βάρος να δίνεται στην ποσότητα των παραγόμενων προϊόντων και όχι στην ποιότητα (τα παραγόμενα προϊόντα δεν επαρκούν για την ικανοποίηση του βέλτιστου των αναγκών του ανθρώπου), οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των ανθρώπων είναι σχέσεις διαπάλης.

Τα αντικρουόμενα υλικά συμφέροντα αντανακλώνται στην συνείδηση και διαμορφώνουν μια προσωπικότητα στο βιοτικό πρόγραμμα της οποίας είναι απλά η κατανάλωση υλικών αγαθών και «η ικανοποίηση των συνδεόμενων με τη διατήρηση της δικής της φυσικής ύπαρξης αναγκών» (ο.π.: 284). Η εργασία προσλαμβάνεται ως κατάρα, οπότε κύρια επιδίωξη είναι η αποφυγή της εργασίας, η κατανάλωση χωρίς δαπάνη εργασίας. Μια τέτοια προσωπικότητα είναι **παρασιτική**.

Επί κυριαρχίας της μεταβαλλόμενης - αναπτυσσόμενης εργασίας, όταν δηλαδή η εργασία έχει μετασχηματίσει όλα τα συστατικά της στοιχεία σε αντίστοιχη εαυτής βάση, τότε η εργασία διεξάγεται χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία, χάριν της τελειοποίησης των ανθρώπινων προδιαθέσεων, χάριν της ποιότητας της εργασιακής διαδικασίας. Οι σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ των ανθρώπων είναι σχέσεις συνεργασίας, αφού η ποσότητα των παραγόμενων προϊόντων επαρκεί για την ικανοποίηση του βέλτιστου των βιολογικών αναγκών, εξαλείφοντας ταυτόχρονα τα αντικρουόμενα υλικά συμφέροντα.

Η προσωπικότητα που αναφέρεται από μια τέτοιου είδους παραγωγική σχέση με τη φύση, είναι μια προσωπικότητα κύριο στοιχείο της οποίας είναι η δραστηριότητα «χάριν των κοινωνικών συμφερόντων, χάριν της ανθρωπότητας, δηλαδή η ζωτική

δραστηριότητα υπό την ιδιότητα του συνειδητά κοινωνικού όντος» (ο.π., σελ. 286). Χαρακτηριστικό μιας τέτοιας προσωπικότητας είναι η ταύτιση των ατομικών συμφερόντων με τα συμφέροντα της κοινωνίας, δηλαδή με την ανάπτυξη του συνόλου της ανθρωπότητας.

Η συνειδητοποίηση της δεδομένης παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και των αντίστοιχων σχέσεων παραγωγής, η συνειδητοποίηση των δυνατοτήτων μεταβολής τους, η ανάγκη προτρέχουσας σύλληψής αυτής της μεταβολής και η συνειδητή προσπάθεια συμμετοχής στην αλλαγή της κοινωνίας προς την κατεύθυνση της προοδευτικής της ανάπτυξης καθιστά το άτομο **προσωπικότητα σε πλήρη βαθμό**⁵⁴.

⁵⁴ Για περισσότερα σχετικά με το ρόλο της προσωπικότητας στη διάρθρωση της κοινωνίας και τη σχέση της με τη εργασία δεξ Β.Α. Βαζιούλιν, 1994-β. Για τους βιολογικούς και κοινωνικούς συντελεστές της προσωπικότητας δεξ Π. Παυλίδης, 2002.

Μέρος Τρίτο

Αυτοματοποίηση, παγκοσμιοποίηση της παραγωγής και χειραφέτηση της εργασίας

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας επιχειρήθηκε η λογική εξέταση της εργασίας και της τεχνολογίας στη διάρθρωση της κοινωνίας, η οποία προβάλλει από τη σκοπιά της ωριμότητας της, από τη σκοπιά της ώριμης, της ανεπτυγμένης ανθρωπότητας. Από όσα αναφέρθηκαν προκύπτει ότι ο βαθμός εξέλιξης της τεχνολογικής επενέργειας του ανθρώπου προς τη φύση ασκεί μίαν ορισμένη επίδραση στην πορεία χειραφέτησης της ανθρώπινης εργασίας και στην άρση του υποδουλωτικού καταμερισμού, που χαρακτηρίζει το σύνολο των ταξικών κοινωνιών. Υποστηρίχθηκε ότι ο βαθμός εξέλιξης της τεχνολογικής επενέργειας του ανθρώπου προς τη φύση επιτρέπει την πραγμάτωση τέτοιων σχέσεων παραγωγής και τέτοιου καταμερισμού εργασίας που (δεν μπορούν παρά να κινούνται) εντός του φάσματος δυνατοτήτων οι οποίες εμπεριέχονται στις εκάστοτε παραγωγικές δυνάμεις.

Βέβαια, η κλιμάκωση της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων στην ιστορία της ανθρώπινης κοινωνίας δεν συμβαίνει εν κενώ, ούτε εκτυλίσσεται σε εργαστηριακές συνθήκες. Σύμφωνα με τον Πατέλη, πρόκειται για διαδικασίες «που εκτυλίσσονται εντός ιστορικά συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής, οι οποίες με τη σειρά τους επενεργούν και στη δυναμική της τεχνολογικής συνιστώσας της παραγωγικής επενέργειας του ανθρώπου στη φύση. Υπό τις εκάστοτε κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής (και όσο αυτές παρέχουν περιθώρια για την ανάπτυξη της παραγωγικής επενέργειας) από το εκάστοτε φάσμα δυνατοτήτων ανάπτυξης της τεχνολογίας (και ευρύτερα της επιστήμης) επιλέγονται οι κατευθύνσεις εκείνες, οι οποίες εναρμονίζονται πληρέστερα με την κυριαρχία των εν λόγω σχέσεων, σε μια πορεία εμβάθυνσης της αντιφατικότητας αυτών των πόλων μέσω της μετάθεσης της ριζικής επίλυσης της αντίφασης» (Πατέλης 2001).

Η τελευταία επισήμανση αποκτά ιδιαίτερη σημασία στις μέρες μας, καθώς η αλματώδης ανάπτυξη της τεχνολογίας, που παίρνει τα χαρακτηριστικά της

αυτοματοποιημένης παραγωγής, τροφοδοτεί ποικίλες ερμηνείες με ποικίλες προεκτάσεις. Προεκτάσεις που έχουν συνέπειες σε ερευνητικά πεδία (περιοδολόγηση του καπιταλισμού, χειραφέτηση της εργασίας), χωρίς την σε βάθος κατανόηση των οποίων, είναι αδύνατη η χάραξη απελευθερωτικής προοπτικής. Οι περισσότερες, όμως, από τις εν λόγω προσεγγίσεις αποτιμούν ανιστορικά τις πρόσφατες τεχνολογικές εξελίξεις σαν να πρόκειται για διαδικασίες που εκτυλίσσονται «εκτός της αντιφατικής διαδικασίας του όλου πλέγματος των σχέσεων του ανθρώπου με τη φύση και των μεταξύ των ανθρώπων σχέσεων, εκτός των εκάστοτε κοινωνικοοικονομικών όρων» (Πατέλης 2006: 181).

Το σύνολο της αστικής σκέψης σκόπιμα αποδίδει στην τεχνολογία δυνατότητες και ρόλους απολογητικούς και εξωπραγματικούς, με σκοπό την νομιμοποίηση των σύγχρονων κατευθύνσεων της τεχνολογικής εξέλιξης τις οποίες επιβάλλουν οι απαιτήσεις της καπιταλιστικής κερδοφορίας. Και επειδή σε κάθε κοινωνία οι κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής αφομοιούμενες στην καθημερινή δραστηριότητα και επικοινωνία των ανθρώπων οδηγούν στην κυρίαρχη ιδεολογία, δίπλα στις προσεγγίσεις της αστικής σκέψης, υπάρχουν και άλλες που, παρά το γεγονός ότι διεκδικούν για τον εαυτό τους το χαρακτηρισμό της ριζοσπαστικής αμφισβήτησης, υποφέρουν από τη μεθοδολογική τους σαθρότητα και μένουν έκθετες στις επιρροές των αστικών ιδεολογημάτων, συσκοτίζοντας τις συνέπειες και τις προοπτικές της σύγχρονης επιστημονικοτεχνικής προόδου.

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι περισσότερες ερμηνείες για τη φύση και το χαρακτήρα των σύγχρονων τεχνολογικών εξελίξεων και των επιπτώσεων τους στην εργασία (και στο χαρακτήρα της εποχής) δεν υπερβαίνουν τα όρια του τεχνολογικού ντετερμινισμού. Τεχνολογικός ντετερμινισμός είναι «μια διαδεδομένη επί κεφαλαιοκρατίας αγοραία αντίληψη, κατά την οποία το επίπεδο ανάπτυξης της τεχνικής φέρεται να καθορίζει άμεσα τον τύπο της κοινωνίας, του πολιτισμού. Ταυτόχρονα, η τεχνική αποσπάται τεχνητά από τις κοινωνικές σχέσεις, τοποθετείται στην ίδια σειρά με τα κοινωνικά φαινόμενα και εξετάζεται ως αυθύπαρκτο, υπερκοινωνικό και υπερανθρώπινο είναι “ως έχει”» (Πατέλης 2005-α: 45). Παρατηρούνται, δυο εκφράσεις του τεχνολογικού ντετερμινισμού: η “τεχνοκρατία” και η “τεχνοφοβία”. Ουσιαστικά πρόκειται για τάσεις «οι οποίες διαφέρουν μόνο ως προς την εκτίμηση (θετική ή

αρνητική, αισιόδοξη ή απαισιόδοξη) των λογικών πορισμάτων που απορρέουν από τον τεχνολογικό ντετερμινισμό».

Οι **ριζοσπαστικοφανείς τεχνοκρατικές αντιλήψεις** έχουν ως συνεκτικό τους στοιχείο την απολυτοποίηση του ρόλου της τεχνικής, την πίστη ότι η τεχνική και οι φορείς της (οι ειδικοί της γνώσης) είναι σε θέση να διευθετήσουν τις σύγχρονες κοινωνικές αντιθέσεις και αντιφάσεις. Με αυτό τον τρόπο, όμως, συγκαλύπτουν την ταξικότητα και την ιστορικότητα του καπιταλισμού, ειδικότερα δε τροφοδοτούν ιδεολογήματα που νομιμοποιούν το διαχωρισμό χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας (π.χ. «κοινωνία της πληροφορίας», «πληροφορική δημοκρατία», κυριαρχία της «άυλης εργασίας»).

Από την άλλη πλευρά, οι διάφορες **ριζοσπαστικοφανείς εκδοχές της τεχνοφοβίας**⁵⁵, αδυνατώντας ουσιαστικά να εκτιμήσουν το ρόλο της εξέλιξης της τεχνολογικής συνιστώσας της επενέργειας του ανθρώπου προς τη φύση, ως κομμάτι των παραγωγικών δυνάμεων, και τη σύγκρουσή του με τις παραγωγικές σχέσεις, (ανεξάρτητα από προθέσεις) έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό τους ότι αρνούνται τις δυνατότητες που προσφέρει η σύγχρονη τεχνολογία για την χειραφέτηση της ανθρώπινης εργασίας. Αντανακλούν το ριζοσπαστισμό-ατομικισμό του "μικροαστού διανοούμενου", που αγανακτεί για την υποδούλωση της επιστήμης και της τεχνικής (ουσιαστικά, για την υποδούλωση του ίδιου του διανοούμενου) από τον καπιταλισμό και προσπαθεί να δραπετεύσει από τον "χυδαίο" κόσμο της οικονομίας, της εργασίας, της παραγωγής προς μια ιδεατή "ελευθεριακή" κοινωνία. Πρόκειται για μια τάση αδιέξοδης αμφισβήτησης,

⁵⁵ Στις ριζοσπαστικοφανείς εκδοχές της τεχνοφοβίας είναι εμφανής η μονομέρεια και η παντελής απουσία της διαλεκτικής. Ο Λ. Μάμφορντ ένας από τους εκπροσώπους αυτού του ρεύματος, υποστηρίζει ότι «...όπως στα εργοστάσια μας, έτσι και σε ολόκληρη την κοινωνία μας, η αυτόματη μηχανή εμφανίζει την τάση να αντικαθιστά τον άνθρωπο και να παίρνει όλες τις αποφάσεις για λογαριασμό του, ενώ για να δουλεύει πιο ομαλά, αναισθητοποιεί όλα τα μέρη της προσωπικότητάς του, που δεν συμμορφώνονται εύκολα στις μηχανικές ανάγκες» (Μάμφορντ 1997: 18). Στο ίδιο μήκος κύματος και ο Ελλύλ τονίζει: «...η δράση της τεχνικής είναι το αντίθετο της ελευθερίας, μια δράση ντετερμινισμού και αναγκαιότητας...Όσο περισσότερο αυξάνονται στην κοινωνία οι τεχνικές δράσεις, τόσο περισσότερο μειώνεται η ανθρώπινη πρωτοβουλία και αυτονομία» (Ελλύλ 1998: 64). Ο Φρομ, επίσης, διαπιστώνει ότι «η μηχανή που κατασκεύασε ο άνθρωπος έγινε τόσο παντοδύναμη, που έφτιαξε το δικό της πρόγραμμα, το οποίο καθορίζει σήμερα αυτή τούτη τη σκέψη του ανθρώπου» (Φρομ 1979: 14).

που εμφανίζεται σταθερά στην ιστορία της ανθρωπότητας σε εποχές σημαντικών κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών οι οποίες προκαλούν δέος για το μέλλον.

Α. Σχετικά με το ρόλο της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης της κοινωνίας

Η ιστορικότητα του περιεχομένου της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων αποκαλύπτεται, κατ' αρχήν, στο είδος και την εξέλιξη των αναγκών της κοινωνικής παραγωγής. Η ιστορία της εξέλιξης της τεχνικής έχει να παρουσιάσει πολλά στάδια, ανάμεσα σε εκείνο των πρωτόγονων εργαλείων και των σημερινών σύνθετων και αυτόματων μηχανών: «Απλά εργαλεία, συσσώρευση εργαλείων, σύνθετα εργαλεία, κίνηση του σύνθετου εργαλείου με μια κινητήρια δύναμη, τη μυϊκή δύναμη του ανθρώπου, κίνηση των εργαλείων αυτών με τις δυνάμεις της φύσης, μηχανή, σύστημα μηχανών με ένα κινητήρα, σύστημα μηχανών με αυτόματο κινητήρα - αυτή είναι η πορεία της εξέλιξης των μηχανών» (Μαρξ, Άπαντα, έκδοση 2^η, τ. 4: 156 της ρώσικης έκδοσης, όπως παρατίθεται σε Πατέλη 2005-α: 18). Ποιος είναι όμως ο ρόλος της τεχνικής και ποιες οι επιδράσεις που δέχεται αυτή κατά τη διαδικασία της διαμόρφωσης της κοινωνίας ως οργανικού όλου⁵⁶;

Α.1. Από τα μέσα άγρευσης στα μέσα παραγωγής

Της διαδικασίας διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας προηγείται **η πρωταρχική της εμφάνιση**, η οποία τοποθετείται εκεί που η «ασταθής χρήση αντικειμένων της φύσης» για μέσα επενέργειας γίνεται σταθερή και αναγκαία⁵⁷. Όσο

⁵⁶ Η περιοδολόγηση της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων στην ιστορία της κοινωνίας που εκτίθεται στη συνέχεια στηρίζεται στην ανάλυση της Λογικής της Ιστορίας (Βαζιούλιν 2004: 313-395).

⁵⁷ Η περιοδολόγηση της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων στην ιστορία της κοινωνίας έχει ως σημείο εκκίνησης την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας αφού στο προηγούμενο στάδιο (των προϋποθέσεων εμφάνισης της κοινωνίας) η εργασία δεν έχει ακόμα μορφοποιηθεί. Άλλωστε το στάδιο των προϋποθέσεων της εμφάνισης της κοινωνίας παρουσιάζει ομοιότητες (χωρίς να ανάγεται σε

σταθερότερη γίνεται η χρήση αντικειμένων προς χρησιμοποίηση τους για μέσα επενέργειας, τόσο περισσότερες γνώσεις συσσωρεύονται για το υλικό τους, τόσο περισσότερο διαφοροποιούνται αυτά σε σχέση το υλικό τους. Η εργασία από ενστικτώδης μετατρέπεται σε καθαυτό ανθρώπινη εργασία. Ο λίθος είναι το κατεξοχήν υλικό της φύσης το οποίο προσφέρεται ως μέσο επενέργειας σε αυτή τη βαθμίδα. Η παραγωγή⁵⁸ αντικειμένων προς κατανάλωση υφίσταται ως υπηγμένη στιγμή της άγρας αντικειμένων (π.χ. κυνήγι και αλιεία). Στο βαθμό που η άγρα συντελείται με παρηγμένα μέσα εργασίας, είναι πιο αποδοτική και δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για σταθερή παραγωγή πέραν του ελαχίστου αναγκαίου για την κάλυψη των βιολογικών αναγκών⁵⁹.

Η τελειοποίηση των μέσων της άγρευσης οδηγεί στην. αδυναμία των έτοιμων «αποθεμάτων» της φύσης να καλύψουν τις αυξανόμενες ανάγκες των ανθρώπων και έτσι προκύπτει και η αύξουσα αναγκαιότητα επενέργειας σε αυτά τα ίδια τα «αποθέματα» της φύσης. Με αυτό το τρόπο δημιουργούνται οι προϋποθέσεις μετάβασης στην πρώιμη κτηνοτροφία και την πρώιμη γεωργία. **Η εμφάνιση της δουλοκτησίας** σημαίνει ότι η κοινωνία έχει περάσει στο στάδιο της **διαμόρφωσής** της⁶⁰. Κατά την δουλοκτησία, που ανακύπτει μαζί με την κτηνοτροφία και την γεωργία, εμφανίζεται η ιδιωτική ιδιοκτησία επί ανθρώπων⁶¹, με αποτέλεσμα το διαχωρισμό της κοινωνίας σε δουλοκτήτες

αυτό) με τη σφαίρα του «είναι», της επιφάνειας της κοινωνίας που έχει αναλυθεί στο δεύτερο μέρος, καθώς στο λογικό αίρεται το ιστορικό (Βαζιούλιν, 2004: 424).

⁵⁸ Η μετάβαση στην παραγωγή σημαίνει ότι σταδιακά μετασχηματίζονται οι αγελαίοι φυσικοί δεσμοί και δημιουργείται το γένος, χαρακτηριστικό του οποίου εκτός των άλλων είναι και «ο κατευνασμός του γενετήσιου ένστικτου, ο αποκλεισμός των γενετήσιων δεσμών στο εσωτερικό του γένους [των ενδογαμικών δεσμών] και η διασφάλιση τακτών γενετήσιων δεσμών με μέλη άλλων γενών» (Βαζιούλιν, 2004: 311).

⁵⁹ Αν και η ικανοποίηση του ζωτικά αναγκαίου βέλτιστου είναι ακόμα ανέφικτη, όπως άλλωστε και για όλες τις ταξικές κοινωνίες, ήδη από αυτή τη βαθμίδα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αρχίζει η διαπάλη μεταξύ των ανθρώπων για το υπερπρόϊόν (ο.π.: 309).

⁶⁰ Το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας περιλαμβάνει το σύνολο των ταξικών εκμεταλλευτικών σχηματισμών. Οι ταξικές εκμεταλλευτικές κοινωνίες ανακύπτουν στην ιστορία της ανθρωπότητας «όταν και όποτε εμφανίζεται η δυνατότητα σταθερής, περιοδικής [σε τακτά διαστήματα] παραγωγής ενός *πλεονάσματος υπέρ των εντελώς αναγκών* για τη διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης των μελών της κοινωνίας και διατηρούν την ιστορική δικαίωση της ύπαρξης τους μέχρις ότου καταστεί εφικτή η *βέλτιστη* ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών, αν όχι όλων, τουλάχιστον της πλειονότητας των μελών της κοινωνίας» (ο.π.:327-328).

⁶¹ Η ιδιωτική ιδιοκτησία επί της γης εμφανίζεται ως υπηγμένη στιγμή της ιδιοκτησίας επί των ανθρώπων, πράγμα που αντιστρέφεται επί φεουδαρχίας (ο.π.:326-327).

(υποκείμενα της ιδιοκτησίας) και δούλους (αντικείμενα της ιδιοκτησίας). Η εν λόγω σχέση συνιστά ταυτόχρονα σχέση παραγωγής⁶² και παραγωγική σχέση προς τη φύση. Ο άνθρωπος-δούλος αφενός υποβιβάζεται σε απλό εργαλείο παραγωγής («ομιλούν εργαλείο»), σε ένα από τα μέσα παραγωγής, αφετέρου η «αύξουσα αντίσταση» του στην καταναγκαστική εργασία συνιστά εκδήλωσή του ως υποκείμενου.

Επομένως, επί δουλοκτησίας σχέσεις παραγωγής και παραγωγικές δυνάμεις δεν έχουν διαφοροποιηθεί σε πλήρη βαθμό. Σύμφωνα με το Βαζιούλιν, επί δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής «παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής διαφέρουν μεν, πλην όμως παραμένουν συνάμα ουσιωδώς ταυτόσημες. Η διαμόρφωση της κοινωνίας πορεύεται πιο συγκεκριμένα και δια της οδού της εμβαθύνουσας διαφοροποίησης σχέσεων παραγωγής και παραγωγικών δυνάμεων» (ο.π.:342).

Η χρήση λίθινων, οστέινων και ξύλινων εργαλείων που αποτελούν προϊόντα εργασίας (παρηγμένα μέσα παραγωγής) χαρακτηρίζουν τη μετάβαση στη δουλοκτησία, αποτελούν δε τέτοια μέσα εργασίας τα οποία τίθενται σε κίνηση από τον άνθρωπο χειροκίνητα (ο άνθρωπος είναι η κύρια κινητήρια δύναμη). Η χρήση ωστόσο παρηγμένων μέσων εργασίας συνιστά υπηγμένη στιγμή της χρήσης μέσων παραγωγής που έχουν φυσική προέλευση, όπως τα ζώα και η γη, καθώς και του ανθρώπου ως παραγωγικής δύναμης. Το γεγονός ότι κυρίαρχο ρόλο στην παραγωγή έχουν μέσα παραγωγής που ανέκυψαν φυσικά, σημαίνει ότι το επίπεδο ανάπτυξης της ανθρωπότητας παραμένει καθηλωμένο στο επίπεδο των φυσικών δεσμών.

Το πέρασμα από την εκτατική ανάπτυξη της γεωργίας (καλλιέργεια μαλακών γαιών) στην εντατική⁶³ (αξιοποίηση και των ανομοιογενών γαιών) δεν θα ήταν εφικτό χωρίς τη χρήση του σιδήρου (που αντικαθιστά τα λίθινα εργαλεία) ως πρώτη ύλη για τη

⁶² Η σχέση δούλου και δουλοκτήτη συνιστά μια σχέση παραγωγής, που όμως βασίζεται στην ενότητα της με τους φυσικούς δεσμούς. Δεν υπάρχει ακόμα πλήρης διαχωρισμός μεταξύ τους (φυσικών δεσμών και σχέσεων παραγωγής) και η ιδιωτική ιδιοκτησία του δούλου είναι ιδιωτική ιδιοκτησία «μέρους της φύσης». Με αυτήν την έννοια οι δουλοκτητικές σχέσεις είναι σχέσεις ιδιοκτησίας ως υπηγμένη στιγμή των φυσικών σχέσεων (ο.π.:329-330).

⁶³ Κάθε αναπτυξιακή διαδικασία διέρχεται από την εκτατική της ανάπτυξη και καταλήγει στην εντατική. Αν και απολύτως καθαρές μόνον ποσοτικές ή μόνο ποιοτικές αλλαγές δεν υπάρχουν, εντούτοις «κατά την εκτατική ανάπτυξη υπερτερούν, καθορίζουν το "πρόσωπο" της ανάπτυξης οι ποσοτικές αλλαγές, ενώ κατά την εντατική ανάπτυξη εγείρονται στο προσκήνιο οι ποιοτικές αλλαγές, οι οποίες ωστόσο εκτυλίσσονται στα πλαίσια της ίδιας ριζικής ποιότητας, της ίδιας ουσίας» (Βαζιούλιν 2004: 389).

δημιουργία μέσω εργασίας⁶⁴. Επιπλέον, η εντατική ανάπτυξη της γεωργίας σηματοδοτεί και την προετοιμασία της φεουδαρχίας μέσα στα σπλάχνα της δουλοκτησίας, αφού από τον κυρίαρχο ρόλο της ατομικής ιδιοκτησίας επί των ανθρώπων σταδιακά το κέντρο βάρους μετατοπίζεται στη ατομική ιδιοκτησία επί της γης (χαρακτηριστικό γνώρισμα της φεουδαρχίας)⁶⁵.

Επομένως, όριο της ανάπτυξης της δουλοκτησίας είναι η ολοκλήρωση της εκτατικής ανάπτυξης της γεωργίας και της κτηνοτροφίας με την αξιοποίηση της δουλικής εργασίας. Η χρήση σιδηρών εργαλείων και μετάλλων για μέσα εργασίας σηματοδοτεί την έναρξη της εντατικής ανάπτυξης. Όμως, η δουλοκτησία είναι «ανίκανη» για εντατική ανάπτυξη. Καθελώνει την τελειοποίηση των μέσων εργασίας, αφού είναι «εγκλωβισμένη» εντός των δουλοκτητικών σχέσεων παραγωγής.

Η αντίφαση που δημιουργείται μεταξύ της ανάπτυξης της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων (χρήση σιδήρου) και των δεδομένων παραγωγικών σχέσεων της δουλοκτησίας δημιουργεί τις υλικές προϋποθέσεις για την μετάβαση στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής⁶⁶. Όπως σημειώνει ο Βαζιούλιν (Β.Α. Βαζιούλιν, 2004:339-340), «η εφεύρεση και η διάδοση των σιδηρών εργαλείων και όπλων ήταν μια τεχνική επανάσταση, η οποία ενώ διεξαγόταν στα σπλάχνα του αρχαίου κόσμου, αποτελούσε προανάκρουσμα και προπαρασκευή της διάδοχης του δουλοκτητικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού από τον φεουδαρχικό.

⁶⁴ Με αυτήν την έννοια η εντατική ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας συνέβαλε και στον «εδραίο τρόπο ζωής» αφού η ανάγκη μετακίνησης του πληθυσμού για αναζήτηση ελεύθερων ή μαλακών γαιών αποδυναμώνεται (Βαζιούλιν 2004: 332-333).

⁶⁵ Η ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας φέρνει για πρώτη φορά στο προσκήνιο την ανάγκη συνεργατικής οργάνωσης της εργασίας σε ευρεία κλίμακα [απλή συνεργασία] (Βαζιούλιν, ο.π.: 337).

⁶⁶ Έκφραση αυτής της αντίφασης είναι και οι εξεγέρσεις των δούλων. Η ανάπτυξη της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων είχε και τον αντίκτυπο της στις μεθόδους καταστολής και πειθάρχησης των δούλων. Η χρήση του ορειχάλκου και του χαλκού έδωσε ώθηση στην μεταλλική οπλοργία, που «αναβάθμισε» το επίπεδο καταναγκασμού προς τους δούλους. Η συγκρότηση των ανεπτυγμένων δουλοκτητικών σχέσεων θα ήταν αδύνατη αν δεν περιέρχονταν στα χέρια των εκμεταλλευτών όπλα ισχυρότερα των λίθινων και ξύλινων εργαλείων των υφισταμένων την εκμετάλλευση, τα οποία μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και ως όπλα (Βαζιούλιν, ο.π.: 339).

Σηματοδοτούσε το γεγονός ότι ο δουλοκτητικός κόσμος περνούσε ή είχε ήδη περάσει στην περίοδο της διάλυσής του»⁶⁷.

Με την μετάβαση στην φεουδαρχία συνεχίζεται η διαδικασία διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Κυρίαρχο στοιχείο επί φεουδαρχίας είναι η ατομική ιδιοκτησία. Όχι όμως, πια, μια ατομική ιδιοκτησία επί των ανθρώπων (χαρακτηριστικό της δουλοκτησίας) αλλά μια ατομική ιδιοκτησία επί της γης. Βέβαια, ατομική ιδιοκτησία επί της γης υπήρχε και στην δουλοκτησία, όμως ως υπηγμένη στιγμή τις ιδιοκτησίας επί των ανθρώπων και μάλιστα στα πλαίσια της μικρής ή μεσαίας παραγωγής. Μόνο στη φεουδαρχία η ιδιωτική ιδιοκτησία επί της γης παίρνει τα χαρακτηριστικά της μεγάλης γαιοκτησίας (αποτέλεσμα της ολοκλήρωσης της εκτατικής ανάπτυξης της γεωργίας και έναρξης της εντατικής). Πρόκειται, όμως, περί ατομικής ιδιοκτησίας η οποία εξακολουθεί να υφίσταται σε αναντίστοιχη εαυτής βάση, καθώς αποτελεί ιδιωτική ιδιοκτησία ενός φυσικής προέλευσης μέσου παραγωγής(τη γη), δηλαδή ενός δημιουργημένου από τη φύση και όχι από την εργασία⁶⁸.

Όριο της εκτατικής ανάπτυξης της φεουδαρχίας είναι η χρησιμοποίηση του συνόλου των εκτάσεων της γης για καλλιέργεια με χρήση σιδηρών εργαλείων. Η χρήση σιδηρών εργαλείων για καλλιέργεια σκληρών γαιών δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την χρησιμοποίηση κινητήριας δύναμης πέραν του ανθρώπου. Για αυτό και τότε παρατηρείται η γενίκευση της χρήσης των βοδιών και του άλογου (ως κινητήριων

⁶⁷ Η πολεμική τεχνική είναι ένα πεδίο στο οποίο ενσωματώνονται νέες παραγωγικές πρακτικές, αρκετά πριν γίνουν κυρίαρχο υπόδειγμα για το σύνολο της παραγωγής. Για παράδειγμα μπορεί να εντοπιστεί ένας στοιχειώδης καταμερισμός εργασίας σε εργαστήρια που παρήγαγαν όπλα για το ρωμαϊκό στρατό (Braverman 2005: 78). Ο Μαρξ επισημαίνει σε ένα γράμμα του προς τον Ένγκελς: «Γενικά μιλώντας, ο στρατός είναι σημαντικός για την οικονομική ανάπτυξη. Για παράδειγμα ήταν στο στρατό όπου οι αρχαίοι ανέπτυξαν για πρώτη φορά ένα σύστημα μισθοδοσίας...Επίσης, ο καταμερισμός της εργασίας στο εσωτερικό ενός κλάδου εφαρμόστηκε για πρώτη φορά από στρατούς» (Μαρξ-Ένγκελς 1969, Διαλεκτά Έργα, τόμος 1, Μόσχα: 529-530, όπως αναφέρεται σε Braverman ο.π.: 78). Ας σημειωθεί ότι και το διαδίκτυο ξεκίνησε ως πρόγραμμα του υπουργείου εθνικής άμυνας των ΗΠΑ. Για τη σύγχρονη σχέση πολεμικής βιομηχανίας και τεχνολογίας δες Πατέλης 2003.

⁶⁸ Σύμφωνα με τους Μαρξ & Ένγκελς κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης της κοινωνίας «προβάλλει η διαφορά μεταξύ εργαλείων της παραγωγής, τα οποία ανέκυσαν φυσικά και εργαλείων παραγωγής δημιουργημένων από τον πολιτισμό. Το χωράφι (το νερό κλπ.) μπορεί να θεωρηθεί ως ένα εργαλείο παραγωγής το οποίο ανέκυσε φυσικά. Στην πρώτη περίπτωση, επί εργαλείων της παραγωγής τα οποία ανέκυσαν φυσικά, τα άτομα υποτάσσονται στη φύση, ενώ στη δεύτερη περίπτωση αυτά υποτάσσονται στο προϊόν της εργασίας» (Μαρξ & Ένγκελς, Έργα, τ. Ι Ι Ι: 65, όπως αναφέρεται στο Βαζιούλιν 2004: 314-315).

δυνάμεων) για να τεθούν σε κίνηση μέσα εργασίας (που είχαν βέβαια πρωτοχρησιμοποιηθεί επί δουλοκτησίας). Η χρήση του άλογου (σε συνδυασμό με ανακάλυψη της ζευκτήριας σαγής και τη χρήση σιδηρών πετάλων) άσκησε και την σημαντικότερη επίδραση, καθώς η ισχύς του, ως κινητήριας δύναμης, είναι ανώτερη της ισχύος των βοδιών και των ταύρων (Βαζιούλιν 2004: 364-365).

Η γενικευμένη πλέον χρήση του σιδήρου δημιούργησε και την ανάγκη ανάπτυξης της εξόρυξης σιδηρομεταλλεύματος, όπως και της μεταλλουργίας. Η ευρεία διάδοση στην παραγωγή σιδηρών γεωργικών εργαλείων, πέρα από το γεγονός ότι άνοιξε το δρόμο για την μεγάλη ιδιοκτησία επί της γης, ήταν καθοριστική και για τη διάδοση των σχέσεων καθαρής ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί των εργαλείων εργασίας (ο.π.: 355). Η ιδιωτική ιδιοκτησία επί των (σιδηρών) μέσων εργασίας και η δυνατότητα που δίνεται στους άμεσους παραγωγούς-γεωργούς για κατοχή αγροτεμαχίων (με δικαίωμα κληρονομικής διαβιβαζόμενης χρήσης που σταδιακά μετατρέπεται σε δικαίωμα καθαρής ιδιωτικής ιδιοκτησίας των άμεσων παραγωγών επί της γης), κατά τη περίοδο ωριμότητας της φεουδαρχίας, συνιστούν εξελίξεις, χωρίς τις οποίες δεν θα ήταν δυνατή η ανάπτυξη της φεουδαρχικής παραγωγής. Διότι, ακριβώς αυτές οι εξελίξεις ευνοούν το ενδιαφέρον του άμεσου παραγωγού για την τελειοποίηση της εργασίας και τα αποτελέσματά της⁶⁹.

Ταυτόχρονα, οι παραπάνω εξελίξεις καθιστούν περιπλοκότερη την παραγωγική διαδικασία και αυξάνουν την παραγωγικότητα με αποτέλεσμα τη «γέννηση» της φεουδαρχικής χειροτεχνίας. Η κατασκευή δημιουργημένων από την εργασία μέσων παραγωγής, στα πλαίσια της φεουδαρχικής χειροτεχνίας, έδωσε στις κοινωνικές-ιστορικές σχέσεις της ιδιωτικής ιδιοκτησίας το προβάδισμα έναντι των φυσικής προέλευσης δεσμών, παρόλο που εν γενεί η γεωργία είναι ακόμα κυρίαρχη έναντι της χειροτεχνίας⁷⁰. Όμως, **η περαιτέρω ανάπτυξη της χειροτεχνίας (η μετάβαση δηλαδή**

⁶⁹ Η χρήση σιδηρών εργαλείων είναι αναντίστοιχη με τη χρήση δουλικής εργασίας, η οποία εκτός των άλλων αποτελεί και τροχοπέδη για την τελειοποίηση τους. Επιπλέον, «η χρήση του σιδήρου διανοίγει ριζικά νέες, απρόσμετρα ευρύτερες και βαθύτερες δυνατότητες δημιουργίας περίπλοκων ως προς τη μορφή και την κατασκευή, ισχυρότερων –απ’ ότι τα λίθινα, τα ξύλινα, τα χάλκινα, τα ορειχάλκινα- εργαλείων» (Βαζιούλιν 2004: 360).

⁷⁰ «Σε όλες τις μορφές όπου κυριαρχεί η γαιοκτησία υπερτερεί ακόμα η φυσική σχέση. Στις μορφές όπου κυριαρχεί το κεφάλαιο υπερτερεί το κοινωνικά, ιστορικά δημιουργημένο στοιχείο» (Μαρξ 1989, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*: 71).

στην μανιφακτούρα) είναι ανέφικτη επί φεουδαρχίας, καθώς είναι ασύμβατη με τις καθηλωτικές φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής. Οι φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής «αναγκάζουν» τους άμεσους παραγωγούς να συνδέονται εφ' όρου ζωής με τη γη του φεουδάρχη, ενώ η μανιφακτούρα έχει ανάγκη από "ελεύθερους" εργάτες.

Συνολικά, η «πρόσφορα» της φεουδαρχίας μπορεί να συνοψιστεί στην χρήση, για πρώτη φορά, όλων των κατάλληλων για καλλιέργεια εδαφών, στην συνένωση της γεωργίας με την κτηνοτροφία, στην γενίκευση της χρήσης του σιδήρου, στην ευρεία χρήση του ίππου ως κινητήριας δύναμης, στο γεγονός ότι οι άμεσοι παραγωγοί γίνονται εν μέρει και αυτοτελή υποκείμενα (ο.π.: 370). **Εξάλλου, ο διαχωρισμός της γεωργίας από την χειροτεχνία συνιστά και την πρωταρχική εμφάνιση των εμπορευματικών σχέσεων.**

Οι παραπάνω αντιφατικές εξελίξεις (αφενός κλιμάκωση της ανάπτυξης της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων, αφετέρου καθηλωτικές σχέσεις παραγωγής της φεουδαρχίας) που χαρακτηρίζουν την ύστερη φεουδαρχία αποτελούν και τη προπαρασκευαστική βαθμίδα για την εμφάνιση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

A.2. Η ολοκλήρωση της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας: ο καπιταλισμός. Από τη χειροτεχνία στη Μεγάλη Βιομηχανία

Ο καπιταλισμός, θεωρούμενος υπό το πρίσμα της Λογικής της Ιστορίας, συνιστά την ολοκλήρωση της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Διέπεται δε κατά την ανάπτυξη του από συγκεκριμένα στάδια (Βαζιούλιν 2004: 371-394). Αρχικά εμφανίζονται οι **προϋποθέσεις γένεσής του**, αν και καπιταλισμός σαν τέτοιος δεν υπάρχει ακόμα. Πρόκειται για την εμφάνιση της χειροτεχνίας ενταγμένης στις φεουδαρχικές σχέσεις. Στο επόμενο στάδιο της **πρωταρχικής εμφάνισης της ουσίας του καπιταλισμού**, για πρώτη φορά σχηματίζεται ουσιαστικά το ίδιο το αντικείμενο. Η **διαμόρφωση της ουσίας του καπιταλισμού** συντελείται κατά την περίοδο της μανιφακτούρας. Η διαμόρφωση αυτή σηματοδοτεί και την έναρξη του μετασχηματισμού της φεουδαρχίας από τον καπιταλισμό. Ο καπιταλισμός μετασχηματίζει δηλαδή τη φεουδαρχία μέσα από τα «σπλάχνα» της οποίας αναδύθηκε. Η **ωριμότητα του**

καπιταλισμού συνιστά την ολοκλήρωση αυτού του μετασχηματισμού και συνιστά τη γέννηση της μεγάλης βιομηχανίας. Τέλος, επέρχεται η εποχή της παρακμής και της σήψης του καπιταλισμού, ο **ιμπεριαλισμός**. Η μελέτη αυτής της τελευταίας (σύμφωνα με τον Λένιν) βαθμίδας του καπιταλισμού σε συνδυασμό με τις σύγχρονες εξελίξεις και τη ραγδαία μα αντιφατική κλιμάκωση της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων, η οποία «λειτουργεί ως βάση της εκάστοτε άγουσας εντατικής ανάπτυξης του ιμπεριαλισμού» (Δ. Πατέλης, 2003), θέτουν το ζήτημα της ύπαρξης εντός του ιμπεριαλισμού δυο βαθμίδων, δύο (υπο-) σταδίων. Πρόκειται για ένα ζήτημα κομβικής σημασίας στο οποίο θα γίνει αναφορά στο γ' κεφάλαιο του τρίτου μέρους της παρούσας μελέτης.

Όπως επισημάνθηκε ήδη, οι προϋποθέσεις γένεσης του καπιταλισμού ενυπάρχουν στο στάδιο της σήψης της φεουδαρχίας και συνοψίζονται στη διαμόρφωση της χειροτεχνίας που όμως παραμένει ακόμη ενταγμένη στις φεουδαρχικές σχέσεις. Στο στάδιο της **πρωταρχικής εμφάνισης** της ουσίας του καπιταλισμού παρατηρείται η μετάβαση στην χειροτεχνία που είναι ελεύθερη από φεουδαρχικά δεσμά. Αποφασιστικό ρόλο στην παραγωγή έχουν πλέον τα δημιουργημένα από τον άνθρωπο μέσα εργασίας, που αποτελούν ιδιωτική ιδιοκτησία των κεφαλαιοκρατών και τίθενται σε κίνηση από εργαζόμενους με σχέση μισθωτής εργασίας. Σε αυτό το στάδιο εδραιώνονται και παίζουν καθοριστικό ρόλο τεχνικές που ενυπήρχαν και στο προηγούμενο στάδιο, αλλά είχαν πρωτόλεια μορφή. Παρατηρείται η διεύρυνση της χρήσης του νερού ως κινητήριας δύναμης, η εφαρμογή νέων τρόπων καμίνευσης των μεταλλευμάτων, η ανάπτυξη της εμπειρικής χημείας (π.χ. αλκοόλη, βαφές, χρωματιστό γυαλί, πυρίτιδα), η εξάπλωση της τυπογραφίας και της χρήσης του χαρτιού.

Η **διαδικασία διαμόρφωσης της ουσίας** του καπιταλισμού συνιστά τη σταδιακή μετατροπή των παραγωγικών διαδικασιών σε τέτοια κατεύθυνση ώστε να ανταποκρίνονται στην κάλυψη της διευρυνόμενης αγοράς, που πια εκτείνεται σε παγκόσμια κλίμακα. Γνώρισμα αυτού του σταδίου είναι η μεγάλη ιδιωτική ιδιοκτησία «όχι επί ενός φυσικής προέλευσης μέσο παραγωγής, αλλά επί των παρηγμένων, επί των δημιουργημένων από την εργασία μέσων παραγωγής» (Β.Α. Βαζιούλιν, 2004, σελ. 381).

Αρχικά παρατηρείται η μετάβαση στην ευρείας κλίμακας παραγωγή μηχανών με χειροτεχνικό και βιοτεχνικό τρόπο. Η αύξηση του καταμερισμού της εργασίας οδηγεί

στην αύξηση της ποσότητας των παραγόμενων προϊόντων. Πρόκειται, όμως, για έναν καταμερισμό εργασίας επί μιας κληροδοτημένης από το παρελθόν τεχνικής βάσης, δηλαδή μέσω χειροκίνητων εργαλείων εργασίας, τα οποία τίθενται σε κίνηση ατομικά.

Κατά την εν λόγω περίοδο, από την άποψη της εμβάθυνσης του καταμερισμού της εργασίας και της εξέλιξης των μέσων παραγωγής διακρίνονται δύο υποστάδια: το στάδιο της απλής συνεργασίας και το στάδιο της μανιφακτούρας [τα οποία έχουν αναλυθεί από τον Μαρξ στο τέταρτο μέρος του πρώτου τόμου του κεφαλαίου (Κ. Μαρξ, 1996, τόμος πρώτος, σελ. 327-385)].

Απλή συνεργασία είναι η πρώτη και απλούστερη δυνατότητα αύξησης της ποσότητας των παραγόμενων προϊόντων με χειροκίνητα εργαλεία εργασίας, τα οποία τίθενται σε κίνηση ατομικά, *μέσω της συνένωσης παραγωγών υπό μίαν αρχή* (αρχικά η συνένωση προκύπτει κυρίως στη σφαίρα της διάθεσης των προϊόντων και στη συνέχεια από την παραγωγή). Πρόκειται για την συγκέντρωση σε ένα χώρο πολλών ατόμων που εργάζονται σχεδιασμένα το ένα δίπλα στο άλλο ή το ένα μαζί με το άλλο, στο ίδιο ή σε συναφή προτσές παραγωγής (ο.π.: 340). Η απλή συνεργασία, εκτός του ότι εξοικονομεί μέσα παραγωγής, που πλέον χρησιμοποιούνται από περισσότερους εργάτες, συντομεύει παράλληλα και το χρόνο παραγωγής των προϊόντων. Πρόκειται, ωστόσο, για μια αλλαγή κυρίως ποσοτική

Το δεύτερο υποστάδιο, **η μανιφακτούρα**, συνιστά μια βαθύτερη ποιοτική αλλαγή επί της ίδιας τεχνικής βάσης, μέσω του καταμερισμού της εργασίας μεταξύ παραγωγών, οι οποίοι έχουν συνενωθεί υπό την αρχή ενός ιδιοκτήτη. Με αυτόν τον καταμερισμό, η παραγωγική διαδικασία χωρίζεται στα συστατικά της στοιχεία και κάθε παραγωγός εκτελεί συγκεκριμένη λειτουργία, εξειδικεύεται. Αυτός ο καταμερισμός της εργασίας οδηγεί με τη σειρά του στην εξειδίκευση των χειρωνακτικών εργαλείων και στη δημιουργία των προϋποθέσεων της τεχνικής των μηχανών. Εξάλλου, τότε δημιουργούνται οι πρώτες απλές μηχανές που αργότερα μετεξελίχθησαν σε εργαλειομηχανές.

Παρά το γεγονός ότι **η απλή συνεργασία και ο καταμερισμός εργασίας της μανιφακτούρας** προετοιμάζουν την τεχνική βάση της μηχανοποιημένης παραγωγής, **δεν επαρκούν ωστόσο για την πλήρη ωρίμανση του καπιταλισμού**. Ωστόσο, αποτελούν μια οργάνωση της παραγωγής, εντός της οποίας παρατηρείται μια σχετική αντιστοιχία

των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής με το χαρακτήρα και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων⁷¹.

Βέβαια, η απλή συνεργασία και ακόμα περισσότερο ο καταμερισμός εργασίας της μανιφακτούρας εμπεριέχουν και ένα καθαυτό κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής, πλην όμως σε ανώριμη μορφή. Αυτό σημαίνει πως παρά το γεγονός ότι το προϊόν της εργασίας παράγεται από την συνολική εργασία των εργατών, πρόκειται για μια εργασία που εξακολουθεί να διεξάγεται με τη βοήθεια χειρωνακτικών εργαλείων, τα οποία τίθενται σε κίνηση ατομικά. Η περαιτέρω ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας οδηγεί σε ωρίμανση του καθαυτού κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής. Κάτι τέτοιο γίνεται εφικτό στο στάδιο της **ωριμότητας του καπιταλισμού**. Το στάδιο αυτό συνιστά την ολοκλήρωση του μετασχηματισμού της φεουδαρχίας από τον καπιταλισμό. Χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία της τεχνικής βάσης της μεγάλης ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα πλαίσια της μηχανοποιημένης παραγωγής, ιδιαίτερα δε από τη μετάβαση στην παραγωγή μηχανών με μηχανές.

Ως ορόσημο του νέου αυτού σταδίου μπορεί να θεωρηθεί η **βιομηχανική επανάσταση** (τέλη του 18^{ου} αιώνα και αρχές του 19^{ου}), η χρησιμοποίηση νέων μορφών ενέργειας (γαιάνθρακας) και νέων πρώτων υλών (χάλυβας), η νέα οργάνωση της εργασίας και φυσικά οι τεχνικές εξελίξεις κυρίως με τις εργαλειομηχανές, τους ατμομηχανικούς κινητήρες, τους κινητήρες εσωτερικής καύσης, τους ηλεκτροκινητήρες. Δυο βασικές αλλαγές που χαρακτηρίζουν τη βιομηχανική επανάσταση ήταν η μηχανοποίηση της παραγωγής και η δημιουργία της βιομηχανικής εργατικής τάξης⁷². Η βιομηχανική εργατική τάξη αποτελείται από τους άμεσους παραγωγούς, τους παραγωγούς του κοινωνικού πλούτου, τις δυνάμεις της ζωντανής εργασίας, σε αντίθεση με τους κεφαλαιοκράτες που κατέχουν τα μέσα παραγωγής και η ύπαρξη τους στηρίζεται στη "νεκρή εργασία".

⁷¹ Οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής αντιστοιχούν σε χειρωνακτικά και χειροποίητα μέσα εργασίας που τίθενται σε κίνηση ατομικά (Βαζιούλιν, 2004: 382 και 386).

⁷² Οι τεχνικές εξελίξεις της περιόδου, στη διαλεκτική τους σύνδεση με την ανάπτυξη των επιστήμων και την ενσωμάτωση τους στις παραγωγικές δυνάμεις του καπιταλισμού, μαζί με την ύπαρξη εργατικής δύναμης συγκεντρωμένης στις μεγάλες πόλεις -άρα με την εμφάνιση του προλεταριάτου- συνθέτουν και τις βασικές προϋποθέσεις για την εμφάνιση του μαρξισμού.

Στη μηχανοποιημένη παραγωγή αποφασιστική σημασία έχουν πλέον τα παρηγμένα μέσα παραγωγής. Τα παρηγμένα εργαλεία μετατρέπονται σε εργαλεία της εργαλειομηχανής. Πλέον, η ανάπτυξη της παραγωγικότητας και η βελτίωση της ποιότητας του προϊόντος εξαρτώνται όχι τόσο από τις εργασιακές προσπάθειες του άμεσου παραγωγού, αλλά από τον αριθμό, τη χρήση, την αποδοτικότητα και την ανάπτυξη των μηχανών. Οι μηχανές σταδιακά μετατρέπονται σε «αυτενεργά» μέσα εργασίας, γίνονται προϊόντα της εκμηχανισμένης μηχανουργίας, γίνονται μηχανοποιητές.

Όσο η παραγωγή στηριζόταν σε χειροκίνητα εργαλεία εργασίας, καθοριστικό ρόλο έπαιξε η χρήση και όχι η ανάπτυξη των μέσων εργασίας. Στον ώριμο καπιταλισμό, όμως, καθοριστικό ρόλο έχει η μεταβολή των μέσων εργασίας. Η μηχανοποίηση της παραγωγής έχει τόση σημασία, ώστε, πλέον, η ιδιοκτησία επί των παρηγμένων μέσων παραγωγής να διαδραματίζει μεγαλύτερο ρόλο από ότι η ιδιοκτησία επί των άμεσων παραγωγών (που ήταν κυρίαρχη επί δουλοκτησίας και φεουδαρχίας).

Εξάλλου, ο χαρακτήρας της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων υφίσταται πλέον εν είδει μηχανών ή συστήματος μηχανών (σε αντιδιαστολή με ότι συνέβαινε επί μανιφακτούρας). Οι δε εργαζόμενοι προβάλλουν ως προσαρτήματα των μηχανών. Τελικά, κατά την ωριμότητα του καπιταλισμού, η παραγωγή έχει σταθεροποιηθεί και σχετικά ανεξαρτητοποιηθεί σε σχέση με τους παραγωγούς⁷³.

Κατ' αυτόν τον τρόπο ωριμάζει ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής. Αυτή η εξέλιξη σημαίνει, αφενός, ότι εντείνεται η αναντιστοιχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής⁷⁴ με τον χαρακτήρα και το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων (μηχανική παραγωγή) και, αφετέρου, ότι «σε συνθήκες μηχανικής παραγωγής ο

⁷³ Μια πρόωπη και ανορθολογική αντίδραση του νεοσύστατου προλεταριάτου απέναντι στη γενίκευση της χρήσης των μηχανών και την απειλή που ένιωθε από αυτήν την εξέλιξη ήταν ο λουδισμός. Η πρακτική του λουδισμού ήταν οι μαζικές καταστροφές των μηχανών. Ο λουδισμός πήρε το όνομα του από τον ηγέτη των εξεγέρσεων στο Νότιγχαμ της Αγγλίας (Ντε Λουντ), που αντιτάχθηκε στην εισαγωγή μιας νέας, μεγαλύτερης πλεκτομηχανής με περισσότερες κεφαλές στην τοπική πλεκτική βιοτεχνία. Σχολιάζοντας ο Μαρξ αναφέρει ότι: «Θα χρειαστεί χρόνος και πείρα για να μάθει ο εργάτης να διακρίνει τις μηχανές από την κεφαλαιοκρατική τους χρήση και έτσι να στρέψει τις επιθέσεις του, όχι ενάντια στα ίδια τα υλικά μέσα παραγωγής αλλά ενάντια στην κοινωνική μορφή της εκμετάλλευσής του» (Μαρξ 1996, τόμος Ι: 445). Για περισσότερα σχετικά με το κίνημα των Λουδιστών δες Freeman-Soete, 2000, σελ. 86-92.

⁷⁴ Όπως ήδη σημειώθηκε (υποσημείωση 70) οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής βρίσκονται σε αντίστοιχης εαυτής βάση με τη απλή συνεργασία. Αντιστοιχούν δηλαδή σε χειρωνακτικά και χειροποίητα μέσα εργασίας που τίθενται σε κίνηση ατομικά.

κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής καθίσταται τεχνική αναγκαιότητα⁷⁵» (Βαζιούλιν 2004: 386).

Χαρακτηριστικό του ώριμου καπιταλισμού είναι ότι για πρώτη φορά στην διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας **δημιουργούνται οι προϋποθέσεις σταθερής παραγωγής υλικών αγαθών σε αφθονία. Η ωρίμανση του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής και η δυνατότητα παραγωγής αφθονίας υλικών αγαθών σηματοδοτούν και την ωρίμανση των αντικειμενικών όρων κατάργησης του καπιταλισμού.** Ταυτόχρονα αποτελούν και τις ιστορικές προϋποθέσεις μετάβασης στην πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας, στην αταξική κοινωνία.

Το στάδιο της ωριμότητας του καπιταλισμού διαδέχεται εκείνο της σήψης και της παρακμής. Ο **ιμπεριαλισμός** είναι το στάδιο εκείνο κατά το οποίο ο καπιταλισμός έχει ολοκληρώσει πλέον την περίοδο της εκτατικής του ανάπτυξης⁷⁶, και έχει ξεκινήσει η περίοδος της εντατικής. Παρότι η εντατική ανάπτυξη του καπιταλισμού ξεκινά ήδη από το στάδιο της ωριμότητάς του, μόνο στο στάδιο του ιμπεριαλισμού γίνεται κυρίαρχη, έχοντας ως βάση της τη μη αυτοματοποιημένη μηχανική παραγωγή.

A. 3. Η επιστημονικοτεχνική επανάσταση και τα διάφορα στάδια εντατικής ανάπτυξης του καπιταλισμού.

Το πρώτο στάδιο της εντατικής ανάπτυξης του καπιταλισμού, του ιμπεριαλισμού της εποχής του Λένιν, συμβαδίζει με το πρώτο στάδιο της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης (εφεξής ΕΤΕ). Σε αυτό το στάδιο εμφανίζονται οι αρχές αυτοματοποίησης

⁷⁵ «...στο σύστημα μηχανών η μεγάλη βιομηχανία έχει έναν απόλυτα αντικειμενικό παραγωγικό οργανισμό...ο συνεργατικός χαρακτήρας της διαδικασίας εργασίας γίνεται τώρα τεχνική ανάγκη, που υπαγορεύεται από τη φύση του ίδιου του μέσου εργασίας» (Μαρξ 1996, τόμος Ι: 401).

⁷⁶ Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν, κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας παρατηρείται μια κλιμάκωση του εξωτερικού ορίου της εκτατικής ανάπτυξης σε κάθε βαθμίδα. Έτσι, για τον δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής αυτό ήταν η χρήση των μαλακών γαιών, για τις φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής ήταν η χρήση όλων των κατάλληλων για τη γεωργία και τη νομαδική κτηνοτροφία εκτάσεων της γης, ενώ για τον για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι όλο το έδαφος και το υπέδαφος της γης και η δημιουργία του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος (Βαζιούλιν 2004: 389).

σε επίπεδο γραμμών παραγωγής, τμημάτων, εργαστηρίων, τα ενιαία ενεργειακά-παραγωγικά συγκροτήματα, η εν σειρά και εν αλληλουχία παραγωγή-συναρμολόγηση.

Χαρακτηριστικό της σήψης και της παρακμής του καπιταλισμού της εποχής του Λένιν, δηλαδή του ιμπεριαλισμού, είναι η ανισομέρεια της ανάπτυξης. Οι πλέον ανεπτυγμένες χώρες χρησιμοποιούν την επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο ως μέσο παγίωσης και διεύρυνσης της ανισομέρειας «μέσω της υπαγωγής πληθώρας ανομοιογενών μονάδων σε ενοποιημένο πολυεπίπεδο δικτυακό σύστημα συλλογής και επεξεργασίας πληροφοριών, διοίκησης και ελέγχου» (Πατέλης: 2003).

Σύμφωνα με το Λένιν, η βαθύτερη οικονομική βάση του ιμπεριαλισμού είναι το μονοπώλιο. Για αυτό και ως προς την οικονομική του ουσία ο ιμπεριαλισμός είναι μονοπωλιακός καπιταλισμός. Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός συνιστά ένα ριζικό ποιοτικό μετασχηματισμό, αφού εκτοξεύει την ανάπτυξη του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής. Η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου εξασφαλίζεται με την ποιοτική επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων, τόσο στο εσωτερικό των καπιταλιστικών χωρών (υποτάσσοντας στο κεφάλαιο τη μικρή παραγωγή, την αγροτική οικονομία, το εμπόριο, τις υπηρεσίες, σταδιακά όλες τις μορφές οικονομικής δραστηριότητας) όσο και σε παγκόσμια κλίμακα, στην καθυστερημένη «περιφέρεια» (η αποικιοκρατία και οι ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι παίζουν εδώ αποφασιστικό ρόλο).

Το δεύτερο στάδιο της ΕΤΕ (Πατέλης: 2005-β), που συμπίπτει με την ραγδαία άνοδο των πολυεθνικών, άρχισε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, οπότε παρατηρείται η μετάβαση στην εντατική διαμόρφωση ενός "πληροφοριακού τεχνολογικού συγκροτήματος" με βασικά στοιχεία τα ενιαία αυτοματοποιημένα συμπλέγματα, την έναρξη παραγωγής αυτομάτων μέσω αυτομάτων, την έναρξη αυτοματοποίησης κλάδων, τη διαστημική, την έναρξη της τηλεματικής και της διαδικτύωσης σε παγκόσμιο "ιστό"). Στο στάδιο αυτό, ολοένα και περισσότερο η επιστήμη μετατρέπεται σε άμεση παραγωγική δύναμη⁷⁷.

⁷⁷ Ήδη από τα πρώτα στάδια του καπιταλισμού παρατηρείται μια έντονη αλληλεπίδραση μεταξύ επιστήμης και τεχνικής. Οι τεχνικές εξελίξεις αποτέλεσαν προϋπόθεση ή διευκόλυναν τη δημιουργία των επιστημών μετά την Αναγέννηση. Η κατασκευή γυαλιού για παράδειγμα αποτέλεσε προϋπόθεση για την διόπτρα του Γαλιλαίου, η εμπειρική χημεία έδωσε το υλικό για την ανάπτυξη της θεωρίας και της πρακτικής της χημείας, η ανάπτυξη της υδραυλικής οδήγησε στην υδροστατική και στην υδροδυναμική, η πρακτική των θερμικών μηχανών οδήγησε στην θερμοδυναμική. Αντίστοιχα, οι νέοι επιστημονικοί κλάδοι επέδρασαν αναδραστικά στην επαναστατικοποίηση της βιομηχανικής τεχνικής. Σε ολόκληρη την πορεία της

Χαρακτηριστικό της σήψης και της παρακμής του καπιταλισμού, που εγκαινιάστηκε την περίοδο του ιμπεριαλισμού, είναι και η εμφάνιση ορισμένων στοιχείων, που αντιβαίνουν στην ίδια την ουσία του. Πρόκειται για στοιχεία αναντίστοιχα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας τα οποία προετοιμάζουν το έδαφος για την υπέρβαση του καπιταλισμού και την μετάβαση στην πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας, πέρα από την προϊστορία της, δηλαδή την εξέλιξη των ταξικών κοινωνιών. Πιο συγκεκριμένα, τα διαδοχικά στάδια της ΕΤΕ είχαν ως αποτέλεσμα την είσοδο στη παραγωγή αρχικά της **ευρείας κλίμακας εκμηχάνισης** και στη συνέχεια της **μη ανεπτυγμένης μερικής αυτοματοποίησης** (με την εκμηχάνιση που αποτελεί την ευρεία βάση αυτής της αυτοματοποίησης).

Ειδικά, η έναρξη της αυτοματοποίησης της παραγωγής στον καπιταλισμό συνιστά μια διαδικασία που, μέσα στην αντιφατικότητά της, έχει μια σειρά από ευρύτερες κοινωνικές συνέπειες και παρέχει αντίστοιχες **δυνατότητες για την χειραφέτηση της ανθρώπινης εργασίας**. Ταυτόχρονα, η αντιφατική κλιμάκωση της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων, που οδηγεί τον καπιταλισμό σε **νέου τύπου εντατική ανάπτυξη**, τροφοδοτεί διάφορες θεωρίες για το **σύγχρονο στάδιο του καπιταλισμού**. Όμως, οι παραπάνω εξελίξεις είτε παρακάμπτονται, είτε δεν κατανοούνται μέσα στην αντιφατικότητά τους, με αποτέλεσμα την άντληση πληθώρας ανιστορικών συμπερασμάτων. Σύμφωνα με την άποψη που υποστηρίζεται στη παρούσα μελέτη, κλειδί για τη διερεύνηση των ως άνω ανοιχτών ερευνητικών ζητημάτων της εποχής μας, είναι η κατανόηση της διαλεκτικής αντίφασης μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής κατά της διαδικασία της διαμόρφωσής της, εντός της οποίας δημιουργούνται και οι όροι για την επιλύσή της.

ανάπτυξης του καπιταλισμού παρατηρούμε μια κλιμάκωση της ενσωμάτωσης της επιστήμης στις παραγωγικές δυνάμεις (Μπιτσάκης 2003: 15). Για μια συνολική αποτίμηση δες επίσης το τετράτομο έργο του Bernal 1983. Για τους όρους εφαρμογής των επιστημονικών γνώσεων στην παραγωγή δες Κοριά 1985.

Α. 4. Σχετικά με την διαλεκτική μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας

«Η ανάπτυξη στην ιστορία δεν αφορά μόνο το ξεχωριστό, το ειδικό, αλλά και το γενικό[το κοινό στοιχείο]...Στην ιστορία της ανθρωπότητας εκείνο που αλλάζει [μεταβάλλεται], αναπτύσσεται, δεν είναι μόνο το [εκάστοτε] συγκεκριμένο περιεχόμενο των παραγωγικών δυνάμεων, των σχέσεων παραγωγής, της διαλεκτικής τους [σχέσης], του εποικοδομήματος, των μορφών της κοινωνικής συνείδησης...αλλά και οι παραγωγικές δυνάμεις αφ' εαυτές, τα συστατικά στοιχεία που τις απαρτίζουν αφ' εαυτά, οι σχέσεις παραγωγής αφ' εαυτές κ.λ.π.».

Βαζιούλιν (2004: 425-426)

Η διαλεκτική σχέση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής είναι η εσωτερική πηγή αυτοανάπτυξης της κοινωνίας. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η εν λόγω διαλεκτική σχέση συναπαρτίζει μια ενότητα, τον **κοινωνικό τρόπο παραγωγής**, που διανύει συγκεκριμένα στάδια ανάπτυξης, η διαμόρφωση καθενός από τους δύο πόλους της σχέση συνιστά μια σχετικά αυτοτελή διαδικασία.

Που έγκειται όμως η σχετική αυτοτέλεια καθενός από τους πόλους της υπό εξέταση αντίφασης κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης της κοινωνίας; Αυτή η σχετική αυτοτέλεια «εκφράζεται με ορισμένη μη σύμπτωση του σταδίου (καθώς και των υποσταδίων) διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων και του σταδίου (καθώς και των υποσταδίων) διαμόρφωσης των σχέσεων παραγωγής. Αρχικά ανακύπτει το νέο στάδιο (υποστάδιο) παραγωγικών δυνάμεων, το οποίο αρχίζει να μην αντιστοιχεί στο προηγούμενο στάδιο (υποστάδιο) σχέσεων παραγωγής και κατά την περαιτέρω ανάπτυξη του έρχεται σε αντίφαση με το παλιό στάδιο (υποσταδιο) σχέσεων παραγωγής. Η αντίφαση λύεται είτε με τη μετάβαση στο νέο στάδιο (υποστάδιο) σχέσεων παραγωγής, είτε—με την επίτευξη της ωριμότητας—[με τη μετάβαση] στη δημιουργία των προϋποθέσεων για την ουσιώδη αλλαγή της ίδιας της διαλεκτικής παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής (συγκεκριμένα, μέσω της απώθησης του ανθρώπου από τη σφαίρα της άμεσης παραγωγής)» (Βαζιούλιν 2004: 318).

Έτσι, οι παραγωγικές δυνάμεις που αντιστοιχούν στο στάδιο της φεουδαρχίας αρχίζουν να αναπτύσσονται ήδη στα σπλάχνα της δουλοκτησίας (χρήση σιδήρου), ενώ οι παραγωγικές δυνάμεις που αντιστοιχούν στο καπιταλισμό αρχίζουν να αναπτύσσονται ήδη από το στάδιο της φεουδαρχίας (βιοτεχνία).

Τελικά, κατά την τελευταία βαθμίδα-υποστάδιο της διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων (καπιταλισμός), που χαρακτηρίζεται από τις απαρχές της αυτοματοποίησης, ανακύπτει ο καθαυτό κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας, ο κοινωνικός χαρακτήρας από θετικής απόψεως, παρά το γεγονός ότι δεν αντιστοιχεί στις σχέσεις παραγωγής αυτού του υποσταδίου (ο.π.: 315). Το τελευταίο αυτό γεγονός σηματοδοτεί την ουσιώδη αλλαγή της διαλεκτικής σχέσης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής (μέσω της εκ νέου αποκατάστασης της ταύτισής τους), και τη μετάβαση σε μια μη ανταγωνιστικού χαρακτήρα κοινωνία, στην αταξική.

Στις επόμενη υποενότητα (B) θα γίνει προσπάθεια να διασαφηνιστούν οι δυνατότητες χειραφέτησης της ανθρώπινης εργασίας που προκύπτουν από την, διαμέσου της αυτοματοποίησης, ανάπτυξη του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής καθώς και η αντιφατικότητα της εισόδου της αυτοματοποίησης της παραγωγής στον καπιταλισμό

B. Αυτοματοποίηση της παραγωγής και δυνατότητες χειραφέτησης της ανθρώπινης εργασίας.

Σύμφωνα με τον Παυλίδη (2001: 107) η χειραφέτηση της ανθρώπινης εργασίας, η εργασία ως αυτοσκοπός, προϋποθέτει την υλοποίηση ενός φάσματος μακροπρόθεσμων κοινωνικών αλλαγών μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται η ωρίμανση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, η ουσιαστική (και όχι τυπική) κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, η κατάργηση της άμεσης αναγκαίας εργασίας (η εργασία δηλαδή του άμεσου παραγωγού), όπως επίσης και η εξάλειψη των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων. Επομένως, καθίσταται σαφές εξ αρχής ότι η χειραφέτηση της εργασίας δεν συνιστά έναν αυτόνομο στόχο, αλλά υπάγεται στον στρατηγικό στόχο της υπέρβασης του καπιταλισμού και της οικοδόμησης της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Στην παρούσα μελέτη, η εξέταση των διάφορων επιπέδων αυτοματοποίησης της παραγωγής γίνεται ακριβώς υπό το πρίσμα των δυνατοτήτων που παρέχει για την εκπλήρωση των παραπάνω προϋποθέσεων. Βέβαια, η χειραφέτηση της εργασίας δεν είναι ένα ζήτημα που άπτεται μονοσήμαντα των τεχνολογικών εξελίξεων. Η μελέτη των νομοτελειών που διέπουν την ανάπτυξη της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων και τις κοινωνικές της συνέπειες, οφείλει να συνδέεται διαλεκτικά με τη μελέτη των εκάστοτε κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής. Οι τελευταίες αξιοποιούν σε συγκεκριμένη κατεύθυνση και σε ποικίλους βαθμούς τις διαθέσιμες δυνατότητες.

Ωστόσο, πριν επιχειρηθεί η εξέταση της αντιφατικότητας της εισόδου της μερικής αυτοματοποίησης της παραγωγής στον καπιταλισμό, είναι σκόπιμο να γίνει μια αναφορά στις δυνατότητες που προσφέρει η μετάβαση από την μηχανοποιημένη στη αυτοματοποιημένη παραγωγή για την ωρίμανση του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής και την υπέρβαση του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας.

B. 1. Η μετάβαση από την μηχανοποιημένη στην αυτοματοποιημένη παραγωγή και οι επιπτώσεις της στο χαρακτήρα της εργασίας

Όπως επισημαίνει ο Πατέλης (2001) «η αυτοματοποίηση της παραγωγής δεν συνιστά μια από τις κατευθύνσεις της σύγχρονης τεχνολογικής προόδου αλλά την ιστορικά προσδιορισμένη μορφή στην οποία κατατείνει η παραγωγική επενέργεια του ανθρώπου προς τη φύση». Πιο συγκεκριμένα η σταδιακή είσοδος των αυτοματοποιημένων διαδικασιών στην παραγωγή προϋποθέτει την ολοκλήρωση της εκμηχάνισης της παραγωγής.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, κατά την μηχανοποιημένη παραγωγή, ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής καθίσταται τεχνική αναγκαιότητα και συνεπώς γίνεται εφικτή η κατ' αρχήν κοινωνικοποίηση της. Για πρώτη φορά σε αυτό το στάδιο, η κοινωνία αποκτά τη δυνατότητα συλλογικής ιδιοποίησης και διαχείρισης των αναπτυσσομένων παραγωγικών δυνάμεων. Όμως, η μηχανοποιημένη παραγωγή δεν αποτελεί ακόμη την ώριμη βαθμίδα ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, δεν επαρκεί για την ώριμη κοινωνικοποίηση της. Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν (Βαζιούλιν 2004: 401-402) «η καθεαυτό μηχανική παραγωγή (σε διάκριση με την

αυτοματοποιημένη παραγωγή) δεν αποτελεί και δεν μπορεί να αποτελέσει μian ενιαία παραγωγή στην κλίμακα μιας μεμονωμένης χώρας, πολλώ μάλλον δε στην κλίμακα της ανθρώπινης κοινωνίας εν συνόλω...Κατά την βαθμίδα της μηχανικής παραγωγής ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής έχει μεν καταστεί πλέον τεχνική αναγκαιότητα, αλλά αυτό ισχύει για μεμονωμένες μηχανές είτε συστήματα μηχανών, μη ενοποιημένων στην κλίμακα της χώρας (πολλώ μάλλον δε της ανθρωπότητας συνολικά) σε ένα ενιαίο σύστημα μηχανών».

Στα πλαίσια λοιπόν της μηχανοποιημένης παραγωγής και σε συνθήκες ανωριμότητας του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, διατηρούνται αναπόφευκτα οι ξεχωριστές, μεμονωμένες παραγωγικές διαδικασίες, ενώ απουσιάζει η δυνατότητα εσωτερικά διαρθρωμένης και τεχνολογικά ενιαίας παραγωγικής διαδικασίας. Η πολυδιάσπαση της εργασίας σε ξεχωριστά μέρη υπαγορεύει το αναπόφευκτο του διαχωρισμού χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας. Αναπόφευκτο που χαρακτηρίζει όλες τις ταξικές κοινωνίες και συνιστά απόρροια του επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, όταν αυτές βρίσκονται στο στάδιο της διαμόρφωσής τους, καθώς και της επίδρασης των κυρίαρχων καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Ακόμη ένα αναπόφευκτο χαρακτηριστικό της παραγωγής κατά τη περίοδο διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων, που έχει ως τελευταία βαθμίδα τη μηχανοποιημένη παραγωγή, είναι και η διατήρηση των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων (Βαζιούλιν 2004: 406).

Οι εργαζόμενοι, στα πλαίσια της μηχανοποιημένης παραγωγής (Παυλίδης 2001: 83-90), χειρίζονται μεμονωμένα μέσα εργασίας, ατομικά εργαλεία, ξεχωριστές μηχανές συμμετέχουν στην εργασιακή δραστηριότητα κυρίως ως φυσική δύναμη και, μεταξύ άλλων, λειτουργούν ως φυσικοί δεσμοί, ως συνδετικοί κρίκοι μεταξύ αποσπασμένων παραγωγικών διαδικασιών. Κατά συνέπεια, ο άμεσος παραγωγός «στερείται της δυνατότητας σφαιρικής γνώσης και ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας. Ως άμεσος παραγωγός γνωρίζει μόνο τους κανόνες λειτουργίας ξεχωριστών μηχανών, τους οποίους αποδέχεται (ή υποχρεώνεται να τους αποδεχθεί) ως κάτι δεδομένο και απαραβίαστο» (ο.π.: 87). Η εργασία του έχει κυρίως μηχανικό χαρακτήρα και ως τέτοια είναι μονότονη, ομοιόμορφη, τυποποιημένη και συνεπώς ανιαρή. Τέτοιου είδους εργασία δεν επιτρέπει την ανάληψη πρωτόβουλου και ρυθμιστικού ρόλου στην παραγωγή, αφού ο εργαζόμενος

είναι αναγκασμένος να πειθαρχεί στην κίνηση των μηχανών. Επίσης, καθιλώνει τον εργαζόμενο σε ένα τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς, κατά βάση στερεότυπο, που λειτουργεί ως τροχοπέδη στην καλλιέργεια των δημιουργικών του ικανοτήτων και στην πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Σε αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, είναι φυσικό η εργασία να μην προσφέρει στον εργαζόμενο σωματική και πνευματική ικανοποίηση και άρα να αποτελεί εξωτερική και όχι εσωτερική ανάγκη, να διεξάγεται χάριν της ικανοποίησης εξωτερικών αναγκών και όχι χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία.

Η τεχνική βάση της μηχανοποιημένης παραγωγής αντιστοιχεί λοιπόν στην επαναλαμβανόμενη εργασία. Στη μηχανοποιημένη παραγωγή έχει μεν ανακύψει ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας, πλην όμως σε ανώριμη μορφή, γεγονός που αναπόφευκτα διατηρεί τον υποδουλωτικό καταμερισμό της εργασίας. Ταυτόχρονα όμως, η βαθμίδα της εκμηχανισμένης παραγωγής προετοιμάζει και τους τεχνολογικούς όρους υπέρβασης του υποδουλωτικού καταμερισμού της εργασίας. «Η ομογενοποίηση και τυποποίηση των εργασιακών κινήσεων-δραστηριοτήτων του ανθρώπου στη μηχανοποιημένη παραγωγή καθιστά δυνατή τη πλήρη αντικατάσταση τους από τις λειτουργίες των μηχανών-αυτόματων. Η υλοποίηση αυτής της δυνατότητας οδηγεί στην πλήρη αυτοματοποίηση της παραγωγής, στην κατάργηση της ζωντανής εργασίας, στη μετατροπή του εργαζόμενου από άμεσο παραγωγό σε ρυθμιστή και διαχειριστή της αυτοματοποιημένης παραγωγής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εσωτερική λογική της εκμηχάνισης της εργασίας οδηγεί στην αυτοματοποίησή της και στην απελευθέρωση των ανθρώπων από τον υποδουλωτικό καταμερισμό εργασίας» (Παυλίδης 2001: 92).

Στα πλαίσια της αυτοματοποιημένης παραγωγής, η παραγωγική διαδικασία μετατρέπεται σε μια αδιάλειπτη διαδικασία χωρίς τη χρησιμοποίηση φυσικής εργασίας. Τα αυτενεργά μέσα εργασίας μετατρέπουν τη παραγωγή σε μια «φυσικοτεχνική διαδικασία», τον ανώτατο έλεγχο της οποίας ασκούν οι άνθρωποι, χωρίς όμως οι ίδιοι να εμπλέκονται άμεσα στην παραγωγή ως φυσική δύναμη (ο.π.: 139). Η αυτοματοποιημένη παραγωγή, που συνδέεται με την ένταξη των τεχνολογιών πληροφορικής και των ηλεκτρονικών συστημάτων στη παραγωγική διαδικασία, επιτρέπει την αδιάλειπτη παρακολούθηση και τον έλεγχο των μερών της παραγωγικής αλυσίδας, την ευελιξία της παραγωγής σε συνεχώς διαφοροποιούμενες κατευθύνσεις καθώς και τον συγχρονισμό

και τη συνένωση περίπλοκων παραγωγικών συγκροτημάτων (εν δυνάμει το σύνολο της παραγωγικής δραστηριότητας της κοινωνίας).

Ως επακόλουθο των παραπάνω, αλλάζει σταδιακά η θέση του ανθρώπου εντός της παραγωγής, όπως επίσης και ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο της εργασίας του. Ο άνθρωπος σταδιακά παύει να αποτελεί φυσικό παράγοντα της παραγωγικής διαδικασίας, ασχολούμενος πλέον μόνο με τον προγραμματισμό και την επιτήρηση αυτοματοποιημένων παραγωγικών διαδικασιών. Η εργασία που αφορά τον άμεσο χειρισμό των μέσων παραγωγής τείνει να εκλείψει, ενώ καθοριστικό ρόλο έχει η εργασία για το σχεδιασμό και την ανάπτυξη των μέσων παραγωγής⁷⁸. Πράγμα που προϋποθέτει την περαιτέρω μετατροπή της επιστήμης σε παραγωγική δύναμη. Στο βαθμό που συμβαίνει αυτό, έπεται ότι ο εργαζόμενος γίνεται φορέας και δημιουργός επιστημονικών γνώσεων. Μια τέτοια εξέλιξη, έχει ως αποτέλεσμα να ανοίγει ο δρόμος για την εξάλειψη του διαχωρισμού μεταξύ παραγωγής γνώσεων και υλικής παραγωγής, σηματοδοτώντας μια τάση υπέρβασης του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας.

Η εργασία που αποσκοπεί στη παραγωγή νέων γνώσεων, στην ανάπτυξη και όχι στην απλή χρήση των μέσων παραγωγής, έχει κατεξοχήν δημιουργικό χαρακτήρα. Πρόκειται για μεταβαλλόμενη εργασιακή δραστηριότητα, για εργασία ως δημιουργική δραστηριότητα - αυτοσκοπό, που απαιτεί την πολύπλευρη ανάπτυξη των γνώσεων των εργαζόμενων και οδηγεί σε ολόπλευρα ανεπτυγμένες προσωπικότητες.

Επομένως, η είσοδος της αυτοματοποίησης στην παραγωγική διαδικασία και η συνεπακόλουθη ωρίμανση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, προσφέρουν μια σειρά από δυνατότητες για την αλλαγή συνολικά του χαρακτήρα της εργασίας. Είναι, όμως, εφικτό αυτές οι δυνατότητες να μετατραπούν σε πραγματικότητα εντός των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής;

⁷⁸ Η εργασία που αφορά τον άμεσο χειρισμό των μέσων παραγωγής μεταβιβάζεται σταδιακά στα ρομπότ. Η εισαγωγή ρομπότ στη παραγωγική διαδικασία ανακουφίζει και σταδιακά απαλλάσσει τον άνθρωπο από μια σειρά κοπιαστικών δραστηριοτήτων (βαριές, ανθυγιεινές μονότονες ανιαρές και χειρωνακτικές εργασίες). Τα ρομπότ αποτελούν ευκίνητους μηχανισμούς πολλαπλών δυνατοτήτων και χρήσεων, εξοπλισμένα με ηλεκτρονικούς υπολογιστές, αισθητήρες και συστήματα τηλεκίνησης. Για τη λειτουργία και χρήση των ρομπότ, δες Κοριά 1988.

B. 2. Η αντιφατικότητα της εισόδου της μερικής αυτοματοποίησης στον καπιταλισμό

Όπως έχει τονιστεί και πρωτύτερα, σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, η αντιφατική κλιμάκωση της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων προσφέρει μια σειρά από δυνατότητες για το είδος των εργασιακών προσπαθειών που απαιτούνται από τα υποκείμενα της παραγωγής. Είναι όμως ζήτημα κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων αν θα εκμεταλλευτούν αυτές τις δυνατότητες και αν θα τις μετατρέψουν σε πραγματικότητα.

Η ουσιώδης αντίφαση του καπιταλισμού έγκειται στο ότι η διαμόρφωση της τεχνικής αναγκαιότητας του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας στη βάση της μηχανοποιημένης παραγωγής έρχεται σε αντίθεση με την καπιταλιστική-ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Ο βαθμός αξιοποίησης των δυνατοτήτων των παραγωγικών δυνάμεων στα πλαίσια της εκμηχανισμένης παραγωγής είναι λοιπόν ζήτημα κυρίαρχων καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων παράγωγης. Αυτές οι σχέσεις παραγωγής αφήνουν τα ίχνη τους και στην εισαγωγή των απαρχών της αυτοματοποίησης. Η αυτοματοποίηση στον καπιταλισμό, ενώ δημιουργεί μια σειρά από δυνατότητες στη κατεύθυνση της χειραφέτησης της εργασίας, ταυτόχρονα εκτυλίσσεται εντός αυτών των ιστορικά συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής (καπιταλιστικών), που επενεργούν στη δυναμική της τεχνολογικής εξέλιξης. Γενικά, η αυτοματοποίηση, υπό καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, υποτάσσεται στη λογική της καπιταλιστικής κερδοφορίας. Ως εκ τούτου, η τεχνολογική πρόοδος δεν απελευθερώνει τον άνθρωπο από το ρόλο του προσαρτήματος της μηχανής. Η επιλογή της κατεύθυνσης ανάπτυξης της τεχνολογίας δεν υπηρετεί τις ανάγκες της ανθρωπότητας, αλλά πραγματοποιείται στρεβλά, κατά ένα εργαλειακό τρόπο, υποταγμένη στη λογική της μεγιστοποίησης της κερδοφορίας (Πατέλης 1997-α: 27).

Πιο συγκεκριμένα στον καπιταλισμό, από τη μια δημιουργούνται ορισμένες δυνατότητες (μείωση του εργάσιμου χρόνου, αύξηση της παραγωγικότητας) για τη χειραφέτηση της εργασίας και για την ολόπλευρη ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας, όμως από την άλλη, οι όποιες δυνατότητες περιχαράκωνονται και υποβιβάζονται σε στιγμές της καπιταλιστικής κερδοφορίας, με αποτέλεσμα την

ανισομέρεια της κατανομής αγαθών, την καταδίκη της πλειονότητας των ανθρώπων στη στέρηση των βασικών πόρων επιβίωσής τους, την εξαθλίωση μέσω της ανεργίας (συμπεριλαμβανόμενων και των "υποπροϊόντων" της: ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, υποαπασχόληση των εργαζομένων κλπ).

Οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής εγκλωβίζουν λοιπόν την τεχνολογική πρόοδο και «αναπτύσσουν μόνο κατά συμβατό με τον εαυτό τους τρόπο και σε ορισμένο βαθμό όλα τα συστατικά στοιχεία της εργασιακής-παραγωγικής διαδικασίας (τα μέσα της εργασίας, το αντικείμενο της εργασίας, τον τρόπο της εργασίας, και κυρίως το υποκείμενο της εργασίας, τον άνθρωπο)» (ο.π.: 27). **Γι' αυτό στον καπιταλισμό κυριαρχεί η μονότονη επαναλαμβανόμενη εργασία, γι' αυτό και δεν ικανοποιείται ούτε το ελάχιστο των βιοτικών αναγκών των ανθρώπων.**

Η κλιμακούμενη αντίφαση μεταξύ των υπό ανάπτυξη παραγωγικών δυνάμεων και των καθηλωτικών σχέσεων παραγωγής του καπιταλισμού, έχει ως αποτέλεσμα, εκτός των άλλων, και την ανεργία. Με αυτήν την έννοια **η ανεργία αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλισμού** ("δομική ανεργία"). Η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών δημιουργεί τις δυνατότητες για μετατροπή του ελεύθερου χρόνου σε μέτρο και κριτήριο του κοινωνικού πλούτου. Όμως, υπό την κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής οι δυνατότητες που απορρέουν από την τεχνολογική πρόοδο αξιοποιούνται μόνο αρνητικά: το κεφαλαίο χρησιμοποιεί την τεχνολογική πρόοδο για να μειώσει τις δαπάνες για ζωντανή εργασία. Έτσι, ο ελεύθερος χρόνος εκδηλώνεται ως αναγκαστικός "ελεύθερος" χρόνος και όχι ως ελεύθερος χρόνος-πεδίο της διαμόρφωσης ολόπλευρα ανεπτυγμένων προσωπικοτήτων.

Εξάλλου, η ανεργία συνιστά και έναν από τους τρόπους «ρύθμισης» ανισορροπιών μεταξύ εργασιοβόρων και αυτοματοποιημένων παραγωγικών διαδικασιών, μεταξύ των τομέων εντάσεως εργασίας και εντάσεως κεφαλαίου σε εθνική και διεθνική κλίμακα (ο.π.: 27). Η μεταβολή της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, μέσω της εισαγωγής της αυτοματοποίησης στις πλέον ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, περιορίζει τις δυνατότητες άντλησης υπεραξίας στους εν λόγω τομείς. Γι' αυτό και πραγματοποιείται παράλληλα με τη διατήρηση μιας σειράς τομέων της παραγωγής, που χαρακτηρίζονται από στάσιμη παραγωγικότητα και από ένταση εργασίας και λειτουργούν ως ευρεία βάση αυτών των αυτοματοποιημένων τομέων. Η βιωσιμότητα της

καπιταλιστικής εκμετάλλευσης επιτυγχάνεται μέσω της μεταφοράς υπερεργασίας από τον τομέα εντάσεως εργασίας προς τον τομέα εντάσεως κεφαλαίου, μέσω δηλαδή της υπερεκμετάλλευσης της εργασίας στον παραδοσιακό τομέα της οικονομίας. Βασικό στοιχείο αυτού του μηχανισμού μεταφοράς υπεράξιας και εκμετάλλευσης είναι η ανεργία.

Η ανεργία δεν αποτελεί λοιπόν (όπως σπεύδουν συχνά να τη παρουσιάσουν όσοι επιδιώκουν τη συγκάλυψη του ταξικού της χαρακτήρα) επίπτωση της τεχνολογικής προόδου, αλλά και πρόσφορο «εργαλείο» για την «απορύθμιση» και την «ευελιξία» των εργασιακών σχέσεων. Συνιστά δε, επιβεβαίωση της εκτίμησης ότι οι υφιστάμενες κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής ανακόπτουν την ανάπτυξη της ανθρωπότητας, υπονομεύουν και καταστρέφουν τις παραγωγικές δυνάμεις και κυρίως το υποκείμενο της παραγωγής, τον άνθρωπο (ο.π.: 28).

Τελικά, η σήψη και η παρακμή του καπιταλισμού που «εγκαινιάστηκαν» στο ιμπεριαλιστικό στάδιο συνιστούν οπισθοδρόμηση⁷⁹ για την ανθρωπότητα, ενώ αφήνουν το στίγμα τους στην υπό εξέλιξη τεχνολογική πρόοδο. Η τελευταία λειτουργεί ως μέσο παγίωσης, διεύρυνσης και εμβάθυνσης της ανισομέρειας, ως μέσο ενίσχυσης του παρασιτισμού. Η προσδιοριζόμενη από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής χρήση των νέων τεχνολογιών συνιστά την αρνητική πλευρά των δυνατοτήτων των νέων τεχνολογιών⁸⁰. Μόνο με την υπέρβαση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής οι δυνάμεις αυτές θα εκδηλωθούν θετικά. Εκ των ων ουκ άνευ στοιχείο για μια τέτοια εξέλιξη είναι η συνειδητή δράση του κοινωνικού υποκειμένου στην κατεύθυνση της προοδευτικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας.

⁷⁹ Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν «η ωριμότητα της κεφαλαιοκρατίας συνιστά μια καμπή, τη μετάβαση από την προοδευτική της ανάπτυξη στην οπισθοδρομική. Η οπισθοδρόμηση υπερτερεί και χαρακτηρίζει το στάδιο της σήψης και της πορείας προς τον θάνατο της [του εκφυλισμού της], δηλαδή το στάδιο του ιμπεριαλισμού» (Βαζιούλιν 2004: 388).

⁸⁰ Στις αρνητικές πλευρές της καπιταλιστικής χρήσης των νέων τεχνολογιών συμπεριλαμβάνονται η στατιωτικοποίηση της επιστήμης και της τεχνολογίας καθώς και η οικολογική καταστροφή. Για περισσότερα δεξ Πατέλης 1997-α.

Γ. Καπιταλιστική «παγκοσμιοποίηση»: Αντιφατική ενοποίηση της ανθρωπότητας βάσει των συμφερόντων των πολυεθνικών εταιρειών ή μια αποεδαφικοποιημένη «Αυτοκρατορία»;

Σύμφωνα με τον Μαρξ, ο καπιταλισμός αποτελεί τον τελευταίο ταξικό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό, τον τελευταίο σχηματισμό στην προϊστορία της ανθρωπότητας. Στο *Κεφάλαιο* μας παρέχει μια περιοδολόγησή του, βάσει των νομοτελειών που τον διέπουν. Ο Λένιν γενίκευσε τα συμπεράσματα του Μαρξ για την περιοδολόγηση του καπιταλισμού και στη συνέχεια τα συγκεκριμενοποίησε στη δική του εποχή προσθέτοντας ένα ακόμη στάδιο, τον ιμπεριαλισμό. Η εκρηκτική και αντιφατική πορεία ανάπτυξης της τεχνολογικής συνιστώσας των παραγωγικών δυνάμεων στις δεκαετίες που μεσολάβησαν (και η αντίστοιχη "τροφοδότηση" του καπιταλισμού με νέες εκλεπτυσμένες μορφές εκμετάλλευσης) θέτουν το ζήτημα της ύπαρξης εντός του ιμπεριαλισμού δυο βαθμίδων, δύο (υπο-) σταδίων.

Στη βιβλιογραφία τη σχετική με τη χαρακτήρα της σύγχρονης εποχής συναντάται συχνά η χρήση του όρου «παγκοσμιοποίηση» για να περιγραφεί ο καπιταλισμός της εποχής μας. Ωστόσο δεν υπάρχει ένας σαφής και κοινά αποδεκτός ορισμός του⁸¹. Ως κοινό στοιχείο όσων τον χρησιμοποιούν, μπορεί να θεωρηθεί ο εντοπισμός μιας σειράς αλλαγών στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πεδίο από τη δεκαετία του 1970 και μετά. Και σε αυτήν την περίπτωση όμως, δεν υπάρχει κοινή αντίληψη για το χαρακτήρα και το βάθος των αλλαγών ούτε και για τη θετική ή αρνητική αποτίμησή τους.

Οι περισσότερες από τις προσεγγίσεις που έχουν ως σημείο αναφοράς τη «παγκοσμιοποίηση» συνδέονται συνήθως με μια ιδιομορφία του τρόπου με τον οποίο γίνεται η προσπάθεια να αποδοθούν στη σκέψη οι αλλαγές που επισημαίνονται. Πρόκειται για συνειδητή προσπάθεια αποφυγής μιας εξήγησης ολιστικού τύπου, που να εντάσσει τις εν λόγω μεταβολές σε μια παράθεση των εσωτερικών αντιφάσεων και συναρθρώσεων του καπιταλισμού. Όποτε γίνεται δε προσπάθεια να διατυπωθεί κάποιο

⁸¹ Χαρακτηριστική είναι η δήλωση ενός εκπροσώπου πολυεθνικής εταιρίας: «Θα όριζα την παγκοσμιοποίηση ως την ελευθερία του συγκροτήματός μου να επενδύει όπου θέλει, όταν θέλει για να παράγει ότι θέλει, προμηθευόμενο απ' όπου θέλει, πουλώντας όπου θέλει και μη ανεχόμενο τον παραμικρό περιορισμό στο τομέα του δικαιώματος εργασίας και των κοινωνικών συμβάσεων» (Ζίγκλερ 2004: 134, όπως αναφέρεται σε Πατέλης 2005-β: 28).

συμπέρασμα, αυτό τις περισσότερες φορές αφορά ορισμένες μόνο πλευρές της πραγματικότητας. Συχνά μάλιστα αυτές οι πλευρές αυτονομούνται και τοποθετούνται έξω από την ιστορική συνέχεια της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Αποτέλεσμα αυτού του τρόπου μεθοδολογικής κατασκευής των θεωρητικών μοντέλων που θέλουν να αναπαραστήσουν την πραγματικότητα είναι και η δημιουργία πληθώρας νεολογισμών. Συνήθως, οι αλλαγές των τελευταίων δεκαετιών περιγράφονται με το πρόθεμα –μετά (μεταβιομηχανική κοινωνία, μεταφορντισμός, μεταμοντερνισμός), λιγότερο συχνά με το πρόθεμα –από (απορυθμισμένος καπιταλισμός, αποδιοργανωμένος καπιταλισμός) ενώ σπανιότερα με το πρόθεμα –νέο (νεοφορντισμός)⁸².

Στη σχετική βιβλιογραφία συναντάται και η άποψη ότι χρήση του όρου «παγκοσμιοποίηση» είναι υπερβολική, είτε επειδή η παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί κάτι νέο είτε επειδή αποτελεί προϊόν εξωγενών παραγόντων, ιδιαίτερα της κυρίαρχης σήμερα νεοφιλελεύθερης πολιτικής. Οι φορείς των παραπάνω αντιλήψεων επιχειρούν με αυτό τον τρόπο να «απαντήσουν» στα ιδεολογήματα με τα οποία η αστική σκέψη έχει «επενδύσει» την έννοια της παγκοσμιοποίησης και βάσει των οποίων, δικαιώνεται η αρπακτική και ληστρική πολιτική των πολυεθνικών εταιρειών σε βάρος των δυνάμεων της ζωντανής εργασίας.

Άλλες, εξίσου ανεπαρκείς προσεγγίσεις αναζητούν τα εργαλεία για την κατανόηση της σύγχρονης εποχής σε θεωρητικές γενικεύσεις των αρχών του προηγούμενου αιώνα, όπως για παράδειγμα αυτές του «υπεριμπεριαλισμού» ή του «ουλτραϊμπεριαλισμού» (Κάουτσκι). Γενικεύσεις που αδυνατούν να αντιληφθούν τις υπαρκτές και σήμερα ενδοϊμπεριαλιστικές αντιθέσεις⁸³.

⁸² Για μια κριτική παρουσίαση αυτών των όρων δες Πεχλιβανίδης 2001. Για τη χρήση του προθέματος – μετά και δεύτερο συνθετικό το μαρξισμό η Τσινόρεμα σχολιάζει: «Η πρόθεση -μετά έχει τα τελευταία χρόνια αποκτήσει ιδιάζουσα θεωρητική σημασία. Χρησιμοποιείται για να δηλώσει μια νέα φάση, μια υποτιθέμενη κίνηση προς τα εμπρός, υπονοώντας σαφώς εξέλιξη σε σχέση με ένα προηγούμενο στάδιο. Έτσι κάποιοι συγγραφείς, πάλαι ποτέ μαρξιστές χρηματήσαντες ή στις παρυφές του μαρξισμού εντρυφύσαντες, οι οποίοι για διάφορους λόγους αποσκίρτησαν αναζητώντας πιθανότατα την σφραγίδα μιας συνεχούς ανανεούμενης πρωτοτυπίας, αλλά χωρίς όμως να θέλουν να χάσουν το ακροατήριο των παλιών καλών τους μαρξιστικών ημερών, αυτοχρίζονται «μεταμαρξιστές». Η «μεταμαρξιστική ταυτότητα» ηχεί πολύ καλύτερα από το πρώην ή μη μαρξιστής, καθότι δηλώνει κατά κάποιο τρόπο κίνηση πέραν του μαρξισμού, όχι απλά αλλαγή χρωμάτων αλλά κίνηση προς τα εμπρός, πρόοδο και εξέλιξη» (Τσινόρεμα 1989: 40).

⁸³ Για μια κριτική αυτών των απόψεων που δείχνει ότι ο υπερϊμπεριαλισμός «δεν είναι το πιο επαρκές υπόδειγμα του σύγχρονου καπιταλισμού» δες Λιοδάκη 2007: 64. Για μια συνολική επισκόπηση των

Το ζήτημα της περιοδολόγησης του καπιταλισμού απασχόλησε, όπως αναφέρθηκε ήδη, τόσο τον Μαρξ όσο και τον Λένιν. Αμφότεροι θεώρησαν ως βασικό κριτήριο περιοδολόγησης του καπιταλισμού, όχι την εξωτερική χρονολογική αλληλουχία, αλλά την μεταβολή και την ανάπτυξη της βασικής αντίφασης του καπιταλισμού, της αντίφασης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Καθώς δε η μεταβολή των μέσων εργασίας έχει αύξουσα σημασία στο καπιταλισμό σε σχέση με προγενέστερους ταξικούς σχηματισμούς, είναι σκόπιμο σύμφωνα με τον Πατέλη (2003) να θεωρηθεί ως αναπτυσσόμενη βάση της περιοδολόγησης του καπιταλισμού η «διαβάθμιση-σταδιακή διαμόρφωση και ανάπτυξη των μέσων και του τρόπου παραγωγής της κεφαλαιοκρατίας (όπως αυτή αναδεικνύεται κατ' αρχήν από τον Κ. Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, κατά την εξέταση της μετάβασης από την απόλυτη στη σχετική υπεραξία), και οι ιστορικές διαβαθμίσεις της συσχέτισης εκτατικής και εντατικής ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας».

Ο Λένιν, με την περί ιμπεριαλισμού ανάλυσή του, απέδειξε πως ο μοναδικός τρόπος ύπαρξης του μαρξισμού, στις συνεχώς εξελισσόμενες νέες συνθήκες, είναι αυτός της δημιουργικής ανάπτυξης του ιστορικού του κερκτημένου. Η λενινιστική θεωρία για τον ιμπεριαλισμό, ως συνέχεια της περιοδολόγησης του Μαρξ, άσκησε μεγάλη επίδραση και συνέβαλε στην κατανόηση της πραγματικότητας του καπιταλισμού στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Ήταν το θεωρητικό οπλοστάσιο που «όπλισε» το επαναστατικό κίνημα της εποχής και «ανέβασε» το επίπεδο ετοιμότητας των επαναστατικών δυνάμεων σε μια εποχή γεμάτη προκλήσεις. Η εποχή όπου ο καπιταλισμός άγγιζε τα όρια της εντατικής του ανάπτυξης, με αποτέλεσμα την εμφάνιση της σοσιαλιστικής επανάστασης για πρώτη φορά στο προσκήνιο της ιστορίας⁸⁴.

Ωστόσο δεν είναι καθόλου γόνιμο και αποτελεσματικό να θεωρούνται τα κερκτημένα της επαναστατικής θεωρίας εσαεί επαρκή, ειδικά σε μια εποχή ραγδαίων αλλαγών όπως η σύγχρονη. Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν «στην εποχή του Λένιν (πόσο

θεωριών που θέτουν τα όρια του ιμπεριαλισμού αλλά αδυνατούν να δώσουν επαρκείς απαντήσεις δεξ Λιοδάκη 2007: 62-65.

⁸⁴ Έπεται από τα παραπάνω, ότι όποια προσπάθεια συγκεκριμενοποίησης της περιοδολόγησης του καπιταλισμού από το προηγούμενο αιώνα έως σήμερα «οφείλει να εντάξει οργανικά στο πεδίο της έρευνας την γενίκευση της μέχρι τώρα πορείας της παγκόσμιας επαναστατικής διαδικασίας, την αντιφατική πορεία των χωρών του πρώιμου σοσιαλισμού και την πρόβλεψη των τάσεων της παγκόσμιας επαναστατικής διαδικασίας» (Πατέλης 2003: 8).

μάλλον στην εποχή των Μαρξ και Ένγκελς) δεν υπήρξαν απόπειρες σοσιαλιστικής κοινωνίας. Δεν υπήρχε σοσιαλιστικό στρατόπεδο. Δεν υπήρχε αλληλεπίδραση σοσιαλιστικών κρατών. Στην εποχή των Μαρξ και Ένγκελς δεν υπήρχε ακόμα η επιστημονικοτεχνική επανάσταση. Μόλις άρχιζε στην εποχή του Λένιν, ενώ το δεύτερο στάδιο της άρχισε το '70 - '80, όποτε παρατηρείται η μετάβαση στην εντατική διαμόρφωση ενός πληροφοριακού τεχνολογικού συστήματος...Το ίδιο ισχύει και σήμερα, πραγματοποιείται μια εντελώς νέα στροφή στις παραγωγικές δυνάμεις, αδιανόητη για την εποχή του Λένιν (πόσο μάλλον για την εποχή των Μαρξ και Ένγκελς)» (Βαζιούλιν 1994-α).

Από την άλλη, βέβαια, επίσης δεν είναι γόνιμο να θεωρούμε τα κεκτημένα της επαναστατικής θεωρίας ως ανεπιστρεπτί παρωχημένα. Η ανάπτυξη της επαναστατικής θεωρίας δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί μέσω της απαξίωσης και της συλλήβδην απόρριψης του κλασικού μαρξισμού, αλλά μέσω της διαλεκτικής-άρσης υπέρβασης του ιστορικού του κεκτημένου.

Επομένως, πέρα από τις μάλλον αποπροσανατολιστικές διαμάχες περί της ονοματολογίας του σύγχρονου σταδίου του καπιταλισμού, εκείνο που έχει σημασία είναι η ανάδειξη των θεωρητικών όσο και ιστορικών ορίων της περί ιμπεριαλισμού αντίληψης του Λένιν (Λιοδάκης 2007: 63), όπως φυσικά και των επισημάνσεων εκείνων που διατηρούν την επικαιρότητα τους (Πατέλης: 2003). Η αντίληψη του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό δεν μπορεί να διαγραφεί, αλλά χρειάζεται να αποτιμηθούν τα όρια εφαρμοσιμότητάς της στη σύγχρονη εποχή και, στη συνέχεια, να αναπτυχθεί για να «καλύψει» τις εξελίξεις εκείνες που δεν ήταν ορατές και άμεσα προβλέψιμες στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Στο βαθμό που οι παραπάνω οριοθετήσεις καθοδηγούν την ερευνά περί του νέου σταδίου του καπιταλισμού, γίνεται εμφανές ότι η ανισομέρεια της ανάπτυξης που επισημάνθηκε από τον Λένιν, ως ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του ιμπεριαλισμού, διατηρεί και σήμερα στο ακέραιο την θέση της. Όπως στις αρχές του προηγούμενου αιώνα έτσι και σήμερα, βάση για την ανισομέρεια της ανάπτυξης είναι η χρησιμοποίηση της επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου. Βέβαια, ανάμεσα στην εποχή του Λένιν και στη σημερινή εποχή, η αντιφατικά κλιμακούμενη τεχνολογική συνιστώσα των παραγωγικών δυνάμεων είναι σε διαφορετικό στάδιο της ανάπτυξής της, οπότε και

απαιτείται περαιτέρω διασαφήνιση των νέων εκλεπτυσμένων μορφών διεθνούς εκμετάλλευσης, της έκτασης και του βάθους τους.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό του ιμπεριαλισμού, που απαιτεί εκ νέου εξέταση των ορίων εφαρμοσιμότητάς του, είναι η μορφή της ένωσης των κεφαλαίων. Στον ιμπεριαλισμό κύρια μορφή ήταν το μονοπώλιο. Ο Λένιν (1980-3) διέκρινε τέσσερα είδη μονοπωλίων: τις μονοπωλιακές ενώσεις των κεφαλαιοκρατών, τη μονοπωλιακή κατοχή των σημαντικότερων πηγών πρώτων υλών, το μονοπώλιο του χρηματιστηριακού κεφαλαίου και την μονοπωλιακή κατοχή αποικιών. **Στην εποχή μας όμως κύρια μορφή μονοπωλιακής ένωσης των κεφαλαίων είναι οι πολυεθνικές εταιρείες.** Σύμφωνα με τον Πατέλη (Πατέλης 2005-β), πολυεθνικές εταιρείες είναι οι μεγαλύτεροι μονοπωλιακοί όμιλοι - συγκροτήματα, που διαθέτουν ευρύ διεθνές δίκτυο παραρτημάτων, τμημάτων και εταιρικών ενώσεων και κυριαρχούν σε κάποιον από τους τομείς της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας. Σηματοδοτούν μια διαδικασία αύξουσας διεθνοποίησης της παραγωγής μέσω της διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Μετατρέπονται σε ενιαία παραγωγικά τεχνολογικά συγκροτήματα, βάσει των οποίων ο ενδοεπιχειρησιακός καταμερισμός εργασίας είναι και διεθνής⁸⁵. Στο βαθμό που εξυπηρετείται η αύξηση της κερδοφορίας τους, έχουν τη δυνατότητα να μεταφέρουν τάχιστα τα κέντρα της δραστηριότητάς τους από χώρα σε χώρα και από κλάδο σε κλάδο. Βασικό χαρακτηριστικό αυτών των ενώσεων είναι η συγχώνευση πολυεθνικού - βιομηχανικού με το πολυεθνικό - τραπεζικό κεφαλαίο και μέσω αυτής η ανάπτυξη της κερδοσκοπία στο χρηματοπιστωτικό πεδίο της κεφαλαιαγοράς⁸⁶. Η παγκόσμια δικτύωσή τους συμβαδίζει

⁸⁵ Το 2002 από τις 60 μεγαλύτερες οικονομίες του κόσμου το 1/3 αντιστοιχούσε όχι σε εθνικά κράτη αλλά σε πολυεθνικές εταιρείες. Πολυεθνικοί κολοσσοί όπως η General Motors, και η Ford έχουν μεγαλύτερο κύκλο εργασιών από το ΑΕΠ της Δανίας και της Νορβηγίας αντίστοιχα. Την ίδια στιγμή τα 2/3 των παγκόσμιων εμπορικών συναλλαγών πραγματοποιούνται στο εσωτερικό των πολυεθνικών επιχειρήσεων (Παπακωνσταντίνου 2005: 146).

⁸⁶ Τη Παρασκευή 16 Ιουλίου 1999, η μετοχή της εταιρείας Microsoft, του μεγαλύτερου παραγωγού ηλεκτρονικών υπολογιστών στον κόσμο, σημείωσε άνοδο της τάξης του 5% στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης. Αυτό σημαίνει ότι τα κέρδη της Microsoft εκείνη την ημέρα ανήλθαν σε 4,7 δισεκατομμύρια δραχμές, δηλαδή όσο παρήγαγαν τα 60 εκατομμύρια κάτοικοι της Αιθιοπίας σε ένα χρόνο και η χρηματιστηριακή της αξία της εκτινάχθηκε στα 500 δισεκατομμύρια δολάρια, όσο δηλαδή το ΑΕΠ αθροιστικά της Ινδίας, του Πακιστάν, του Μπαγκλαντές και της Νιγηρίας (Παπακωνσταντίνου 2005: 145-146).

και με τη δημιουργία αντίστοιχων θεσμικών οργάνων (Παγκόσμια Τράπεζα, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Π.Ο.Ε., Ο.Ο.Σ.Α., G7⁸⁷).

Τόσο στο μονοπώλιο όσο και στις πολυεθνικές εντοπίζεται η εξής αντίφαση (σε διαφορετικό βαθμό ωριμότητας): παρότι αναφέρονται στο έδαφος του ελεύθερου ανταγωνισμού, ως οικονομική βάση διαφορετικών περιόδων του καπιταλισμού, συνιστούν ταυτόχρονα και άρνηση του ελεύθερου ανταγωνισμού⁸⁸. Αν και θεμελιώδεις ιδιότητες του καπιταλισμού μετατρέπονται στο αντίθετό τους. Χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι απεμπολείται ο καπιταλιστικός τους πυρήνας. Η μεταξύ τους διαφορά έγκειται στο διαφορετικό βαθμό ωριμότητας της αντίφασης. Η σήψη και η παρακμή που χαρακτηρίζουν το μονοπώλιο, απότοκες της αναντιστοιχίας της ιδιωτικής ιδιοκτησίας με τον υπό ανάπτυξη κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής, εντείνονται ακόμα περισσότερο τη περίοδο των πολυεθνικών, γεννώντας ποιοτικά ανώτερες δυνατότητες για την υπέρβαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

⁸⁷ Οι δυο πρώτοι θεσμοί θεμελιώθηκαν το 1944 με τις συμφωνίες του Μπρετόν Γουντς, όπου οι δυτικοί σύμμαχοι του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, έθεσαν τα θεμέλια της μεταπολεμικής νέας τάξης πραγμάτων. Το Δ.Ν.Τ. αριθμεί 183, θεωρητικά ισότιμα, κράτη-μέλη. Αν και στις δημοκρατίες ισχύει η αρχή «κάθε πολίτης, μια ψήφος», το Δ.Ν.Τ. υπακούει στην αρχή «κάθε δολάριο μια ψήφος», κάτι που δίνει στις Η.Π.Α. τον αποφασιστικό ρόλο. Το Δ.Ν.Τ. λειτουργεί κατά κύριο λόγο ως μηχανισμός πολιτικού εκβιασμού και οικονομικής λεηλασίας των χωρών της περιφέρειας. Οποιαδήποτε υπερχρεωμένη χώρα, προκειμένου να αποφύγει την οικονομική κατάρρευση, αναγκάζεται να προσφύγει στο Δ.Ν.Τ. για να δανειστεί τα ζωτικά αναγκαία κεφάλαια. Σε αντάλλαγμα το Δ.Ν.Τ. επιβάλλει στον οφειλέτη του την ίδια πάντα συνταγή: ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων επιχειρήσεων, απολύσεις «πλεονάζοντος προσωπικού», καθήλωση των μισθών και των κοινωνικών παροχών κτλ. Όπου εφαρμόστηκαν αυτά τα μέτρα, τα αποτελέσματα ήταν μεγάλης κλίμακας οικονομικές κρίσεις, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις πυροδότησαν κοινωνικές εκρήξεις (Αργεντινή). Η Παγκόσμια Τράπεζα χρηματοδοτεί έργα υποδομής στις υπανάπτυκτες χώρες. Όπως κάθε τράπεζα δεν δανείζει χωρίς αντάλλαγμα. Επιβάλλει όρους. Στην περίπτωση της Παγκόσμιας Τράπεζας ο όρος που επιβάλλεται είναι η συμμόρφωση αυτών των χωρών με την νεοφιλελεύθερη πολιτική. Ο ΠΟΕ, που αντικατέστησε τη GATT το 1994, δραστηριοποιείται στο χώρο του εμπορίου. Οι χώρες που γίνονται μέλη του εξασφαλίζουν καλύτερη πρόσβαση των εξαγωγικών προϊόντων τους, καθώς απαλλάσσονται από προστατευτικούς δασμούς. Σε αντάλλαγμα όμως, υποχρεώνονται να ανοίξουν τα σύνορα τους στις πολυεθνικές επιχειρήσεις, καταργώντας τα προστατευτικά μέτρα για τις εθνικές τους βιομηχανίες (Παπακωνσταντίνου 2005: 146-149).

⁸⁸ Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν «το μονοπώλιο σηματοδοτεί μια ποιοτική αλλαγή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, αν και αυτή δεν συνιστά ριζικό ποιοτικό μετασχηματισμό των τελευταίων. Με άλλα λόγια οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής εξακολουθούν να παραμένουν κεφαλαιοκρατικές και δεν καθίστανται κάτι άλλο. Ωστόσο, εντός τους δημιουργούνται οι προϋποθέσεις της ριζικής ποιοτικής αλλαγής τους, οι οποίες καθορίζονται από την ανάπτυξη της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή από την ανάπτυξη του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής: εγκαθιδρύεται η κυριαρχία ακριβώς της μονοπωλιακής κεφαλαιοκρατικής ιδιωτικής ιδιοκτησίας» (Βαζιούλιν 2004: 390).

Η σήψη και η παρακμή του ιμπεριαλισμού των μονοπωλίων είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση των **πρώιμων σοσιαλιστικών επαναστάσεων** (Πατέλης 2007). Οι πρώιμες σοσιαλιστικές επαναστάσεις ανέκυψαν επί μιας υλικοτεχνικής βάσης, η οποία είναι αναντίστοιχη του σοσιαλισμού (ανεπαρκώς κοινωνικοποιημένος χαρακτήρας της εργασίας) και σε συνθήκες υπεροχής του καπιταλιστικού κόσμου. Πριν την τελική τους κατάρρευση συρρίκνωσαν ουσιαστικά το όριο εκτατικής ανάπτυξης του καπιταλισμού, δημιουργώντας την ανάγκη για νέου τύπου εντατικές αναδιαρθρώσεις του μηχανισμού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Έπεται λοιπόν ότι η όποια συγκεκριμενοποίηση της περιοδολόγησης του ιμπεριαλισμού «οφείλει να εντάξει οργανικά στο πεδίο της έρευνας **την γενίκευση της μέχρι τώρα πορείας της παγκόσμιας επαναστατικής διαδικασίας, την αντιφατική πορεία των χωρών του πρώιμου σοσιαλισμού και την πρόβλεψη των τάσεων της παγκόσμιας επαναστατικής διαδικασίας**» (Πατέλης, 2003). Μια τέτοια περιοδολόγηση κρίνεται απαραίτητη, όχι μόνο για τη θεμελίωση του «θανάτου» του καπιταλισμού, αλλά και για τη διερεύνηση των προοπτικών των επικείμενων ύστερων σοσιαλιστικών επαναστάσεων. Αν ο μονοπωλιακός καπιταλισμός της εποχής του Λένιν «γέννησε» τον πρώιμο σοσιαλισμό, η καπιταλιστική «παγκοσμιοποίηση» έχει το χαρακτήρα ενδιάμεσης περιόδου πριν το ξέσπασμα των ύστερων σοσιαλιστικών επαναστάσεων⁸⁹.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η «παγκοσμιοποίηση» έχει το χαρακτήρα ενδιάμεσης περιόδου, εντός της οποίας ανακύπτουν ορισμένες ιδιότητες που αντιβαίνουν στον ίδιο τον καπιταλισμό, ο καπιταλισμός δεν αλλάζει ως ποιότητα και ως ουσία. Όταν γίνεται λόγος για «παγκοσμιοποίηση», δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής ότι πρόκειται για καπιταλιστική «παγκοσμιοποίηση». Η καπιταλιστική «παγκοσμιοποίηση» συνιστά μian άκρως αντιφατική διαδικασία «ενοποίησης» μέσω της επιβολής και ενίσχυσης παγκόσμιων όρων εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, μέσω της παγίωσης και επίταξης των ανισοτήτων και της ανισομέρειας, μέσω της εδραίωσης και διάχυσης σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής, δηλαδή μέσω του περαιτέρω διχασμού της ανθρωπότητας (Πατέλης 2005-β: 31).

⁸⁹ Για την αναγκαιότητα της διάκρισης πρώιμων και ύστερων σοσιαλιστικών επαναστάσεων δες Πατέλης, 2007: 20-25.

Παρόλα αυτά, στη σχετική βιβλιογραφία βρίθουν διάφορα ιδεολογήματα που συγκαλύπτουν την αντιφατικότητα του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Ιδεολογήματα που παρουσιάζουν τη παγκοσμιοποίηση ως μια διαδικασία «αποεδαφικοποιημένης» πλανητικής ενοποίησης της ανθρωπότητας, παραβλέποντας ότι η καπιταλιστική «παγκοσμιοποίηση» είναι μια διαδικασία κατευθυνόμενη από τους όρους που θέτουν σε παγκόσμια κλίμακα οι πολυεθνικές εταιρείες.

Σε αυτό το σημείο της μελέτης, το ενδιαφέρον θα εστιαστεί στην κριτική παρουσίαση μιας εξ αυτών των προσεγγίσεων, η οποία έχει χαρακτηρίσει τη σύγχρονη εποχή με τον όρο «Αυτοκρατορία». Πρόκειται για τη θεωρητική γενίκευση των Hardt και Negri. Εξετάζοντάς την, θα φανεί με ποιο τρόπο η απουσία συστηματικής διερεύνησης της θέσης και του ρόλου της εργασίας και της τεχνολογίας στη διάρθρωση της κοινωνίας οδηγεί σε λανθασμένες εκτιμήσεις για το χαρακτήρα της εποχής και τις δυνατότητες χειραφέτησης της εργασίας.

Γ.1. Το «πλήθος» ενάντια στην «Αυτοκρατορία». Νέο Μανιφέστο ή αναπαραγωγή παλαιών αντιφάσεων;

Η «Αυτοκρατορία» είναι ο όρος που εισήγαγαν οι Hardt και Negri (εφεξής H&N) στην προσπάθεια τους να περιγράψουν τη σημερινή διάρθρωση του καπιταλισμού. Το ομότιτλο βιβλίο τους έτυχε διθυραμβικής υποδοχής (τόσο από τον αστικό τύπο όσο και από διανοούμενους υποτίθεται μαρξιστικής αναφοράς) και μεγάλης δημοσιότητας, αποκτώντας την αίγλη ενός νέου «μανιφέστου»⁹⁰. Ωστόσο μια προσεκτική μελέτη της θεωρητικής πρότασης των H&N αποδεικνύει ότι ούτε ρηξικέλευθη είναι ούτε τόσο ριζοσπαστική όσο θα ήθελαν οι υποστηρικτές της.

Σύμφωνα με τους H&N, ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της «Αυτοκρατορίας» είναι η υποχώρηση των εθνικών κρατών, οι νέες αποκεντρωμένες μορφές κυριαρχίας και

⁹⁰ Ας σημειωθεί ότι, αντίθετα με το *Κομμουνιστικό μανιφέστο*, η *Αυτοκρατορία* των H&N εκδόθηκε από ένα από τα μεγαλύτερα (αστικά) πανεπιστήμια, προβλήθηκε μαζικά από τα αστικά ΜΜΕ, με αποτέλεσμα να γίνει best seller. Δες τον Observer και τη Sunday Times στις 15 Ιουλίου 2001 και τη New York Times την 7η Ιουλίου 2001. Τα στοιχεία παρατίθενται στο Φωτόπουλος Τ. & Γκεζερλής Α, http://www.inclusivedemocracy.org/pd/is7/issue_7_Negri.htm, υποσημείωση 22. Για την υποδοχή του βιβλίου από τους εν Ελλάδι υποστηρικτές του, δες Γαβριηλίδης 2002: 43.

η ανάδυση μιας παγκόσμιας αγοράς. Κομβικό ρόλο στην σχετική ανάλυση καταλαμβάνει μια κοινωνιολογία της «άυλης» πληροφοριακής εργασίας⁹¹, μέσα από την οποία αναδύεται η έννοια του «πλήθους». Έννοια, που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις δυνάμεις της ζωντανής εργασίας, που αντιτίθενται στην κυριαρχία της «Αυτοκρατορίας».

Αν και η πρόταση των H&N έχει αρκετές φορές ως αφετηρία πλευρές της πραγματικότητας, τις οποίες αντιλαμβάνονται ορθά και διορατικά, οι θεωρητικές ανεπάρκειες και η μεθοδολογική σαθρότητα, που διαπερνούν το σύνολο των επιχειρημάτων τους, στέκονται εμπόδιο στην εξαγωγή συμπερασμάτων που να υπερβαίνουν το επίπεδο της φαινομενολογίας. Κεντρικό σημείο των αδυναμιών τους είναι μια βαθιά λανθασμένη ανιστορική αντίληψη για το χαρακτήρα και τη φύση των σύγχρονων παραγωγικών δυνάμεων και την εξέλιξη της τεχνολογίας (Μαγγάνας 2004). Οι λανθασμένες εκτιμήσεις των H&N αποτελούν κατάληξη των επεξεργασιών του ιταλικού εργατισμού της δεκαετίας του 1970, που είχε ως ενδιάμεσο σταθμό την απόπειρα θεμελίωσης ενός αυτόνομου μαρξισμού, και συμπυκνώνουν τις αντιφάσεις που συσσωρεύτηκαν στο σύνολο αυτής της πορείας⁹².

Αρχικά, πρέπει να σημειωθεί ότι η κρίση του 1970 ερμηνεύεται λανθασμένα από τους H&N ως κρίση υποκατανάλωσης (Λιοδάκης 2007: 73). Η είσοδος των νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία τη περίοδο εκείνη θεωρείται αποτέλεσμα της άρνησης του προλεταριάτου απέναντι στο πειθαρχικό καθεστώς και στον εγκλεισμό στο εργοστάσιο, που χαρακτήριζαν την κυρίαρχη μεταπολεμικά τευλορική-φορντική μορφή οργάνωσης της εργασίας (H&N 2002: 361). Οι μορφές αμφισβήτησης τις οποίες υιοθέτησε το προλεταριάτο (άρνηση εργασίας, πολιτισμική διαφοροποίηση) θεωρείται ότι διαμορφώνουν μια νέα υποκειμενικότητα και νέες παραγωγικές πρακτικές⁹³ (ο.π.: 367-372 & 396-400). Μέσω της επέκτασης της χρήσης του υπολογιστή, η παραγωγική διαδικασία μετατρέπεται σε μια αποκεντρωμένη δικτυακή μορφή. Το κεφάλαιο, εκ των

⁹¹ Για μια αναλυτική κριτική των απόψεων περί άυλης εργασίας δες S. Lessa 2006.

⁹² Για την «αυτονομία» και τα θεωρητικά της αδιέξοδα δες «Από τον ιταλικό εργατισμό στον "αυτόνομο μαρξισμό"» (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.blackout.gr/pdf/operaismo.pdf). Για τον εργατισμό δες «Η αναγέννηση του εργατισμού» (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.argiros.net/gr/article.php>).

⁹³ Για την περιγραφή αυτών των πρακτικών εισάγονται από τους H&N ορισμένες νέες έννοιες, όπως ο νομαδισμός, η αποσκίρτηση/ λιποταξία, η έξοδος (H&N 2002: 287).

υστέρων, επιχειρεί να επέμβει στις παραπάνω εξελίξεις, ενσωματώνοντας τες, μέσω των «μεταφορντικών» μοντέλων οργάνωσης της εργασίας. Άρα το προλεταριάτο εφευρίσκει τις παραγωγικές μορφές τις οποίες στη συνέχεια αξιοποιεί το κεφάλαιο⁹⁴.

Με αυτή την συλλογιστική ως οδηγό, H&N αποτιμούν συμπερασματικά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες επίθεσης του κεφαλαίου ως αποτύπωση της δυναμικής της εργατικής τάξης και ως θετικές εξελίξεις. Οι αναδιαρθρώσεις σε βάρος του κόσμου της εργασίας (π.χ. οι ελαστικές σχέσεις εργασίας) προβάλλουν ως θετικές συμπυκνώσεις των νέων αντιστάσεων⁹⁵. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι νέες τεχνολογίες ταυτίζονται με την προλεταριακή απελευθέρωση, η ευελιξία της αγοράς με την αυτενέργεια της εργατικής τάξης και οι μεταφορντικές μορφές οργάνωσης της εργασίας με τη στιγμή που η ζωντανή εργασία αυτοοργανώνεται σε τέτοιο βαθμό ώστε να καθιστά το κεφάλαιο ένα περιττό κέλυφος (H&N 2002: 353). Τελικά, η πρόσληψη των δημιουργικών δυνατοτήτων της ανθρώπινης εργασίας πέρα από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, οδηγεί τους H&N στην αναπαραγωγή ιδεολογημάτων περί «κοινωνίας της γνώσης και της πληροφορίας» και στην μυστικοποίηση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης⁹⁶.

Μια ακόμη παρανόηση, που οφείλεται στην ανεπαρκή κατανόηση των εξελίξεων στο επίπεδο της καπιταλιστικής παραγωγής και του χαρακτήρα των σύγχρονων παραγωγικών δυνάμεων (πληροφοριακή επανάσταση) είναι η υποτίμηση της σημασίας της υλικότητας της εργασίας, που οδηγεί τους H&N στην άρνηση της ισχύος του νόμου της αξίας (ο.π.: 396-404). Βέβαια, χρειάζεται μια εξέταση των ιστορικών προσδιορισμών του νόμου της αξίας και των προοπτικών υπέρβασής της, αλλά αυτό απέχει από το να υποστηρίξει κανείς ότι ο νόμος της αξίας έχει ήδη καταστεί ανενεργός στο πλαίσιο του καπιταλιστικού κοινωνικο-οικονομικού καπιταλισμού⁹⁷.

⁹⁴ «Το προλεταριάτο ουσιαστικά επινοεί τις κοινωνικές και παραγωγικές μορφές που το κεφάλαιο θα αναγκαστεί να υιοθετήσει στο μέλλον» (ο.π. 2002-α: 268).

⁹⁵ Για την θεωρητικές αντιστροφές των H&N και τη θετική αποτίμηση των αναδιαρθρώσεων δες Σωτήρης, 2003.

⁹⁶ Για τα ιδεολόγημα της κοινωνίας της γνώσης δες Φραγκομιχελάκης 2003.

⁹⁷ Για τους ιστορικούς προσδιορισμούς της εργασιακής θεωρίας της αξίας δες Λιοδάκης, 1997 .

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι κατά τους H&N η μετάβαση από τον ιμπεριαλισμό στην «Αυτοκρατορία» έχει ως σημείο αναφοράς την έννοια της κυριαρχίας⁹⁸. Έτσι μετατοπίζουν το ενδιαφέρον τους από το πεδίο της παραγωγής και της εκμετάλλευσης σε εκείνο της εξουσίας γενικά. Η μετατόπιση αυτή έχει το αντίκτυπο της σε έναν ακόμη νεολογισμό, την έννοια του πλήθους - «multitudes» (H&N 2002: 73-75). Από τη μια τίθεται η ενοποιημένη μηχανή βιοπολιτικής εξουσίας (Αυτοκρατορία) και από την άλλη η δημιουργικότητα των υποκειμενικοτήτων και των μοναχικοτήτων των άμεσων παραγωγών (πλήθος)⁹⁹. Όμως, με αυτή την απλουστευτική θεώρηση της εξουσίας εντάσσονται σαν συνιστώσες του πλήθους κατηγορίες και στρώματα μάλλον

⁹⁸ Η μετατόπιση αυτή πραγματοποιείται με την υιοθέτηση του σχήματος του Ντελέζ περί μετάβασης από τις πειθαρχικές κοινωνίες χωροταξικού εντοπισμού της εκμετάλλευσης, σε μια κοινωνία διάχυτου κοινωνικού ελέγχου (μέσω της πληροφορικής), καθώς και με την υιοθέτηση της έννοιας της βιοεξουσίας και βιοπολιτικής από το έργο του Φουκώ. Πρόκειται για μετατόπιση από τον ορισμό της εξουσίας ως συμπύκνωσης ταξικών συγκρούσεων, που αντανακλούν αντιτιθέμενα συμφέροντα (εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο) στο πεδίο της παραγωγής, σε μια εξουσία που προηγείται της εκμετάλλευσης και περιλαμβάνει ένα μείγμα κρατικής βίας, επικοινωνιακής κωδικοποίησης και σεξουαλικής τυποποίησης. Οι αντιλήψεις των Φουκώ και Ντελέζ, που ενσωματώνονται στη θεωρητική πρόταση των H&N, αναπαράγουν τη θεωρητική κρίση της δεκαετίας του 1960 και την έλλειψη εμπιστοσύνης στο ρολό της εργατικής τάξης. Αποτελέσματα είναι η φετιχοποίηση της αποσπασματικότητας, του μερικού και του αυθόρμητου των νέων κοινωνικών κινημάτων, παράλληλα με την θεωρητικοποίηση της αδυναμίας συγκρότησης ενός ενιαίου αντικαπιταλιστικού προγράμματος.

⁹⁹ Το πλήθος έχει ως εγγενές χαρακτηριστικό του τη δύναμη (potentia), τη δράση και τη δημιουργία. Στο παράδειγμα του αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης συνδυάζεται, σύμφωνα με τους H&N, η αποδοχή της χαράς, της δράσης και της ενσωμάτωσης στο πλήθος. Για τους δυο συγγραφείς στη μετανεωτερική εποχή η σύγκρουση διεξάγεται ανάμεσα στη «μίζερια της εξουσίας» και τη «χαρά του Είναι», την «ακατανίκητη ελαφρότητα» του να είσαι κομμουνιστής. Στο πλήθος αντιστοιχεί η δύναμη-potentia, ενώ στην αυτοκρατορική εξουσία η αδυναμία-potestas. Η χρήση των όρων potentia και potestas συνιστά ένα από τα «δάνεια» του Σπινόζα προς τους δυο συγγραφείς, που κατά ομολογία τους, τον θεωρούν μια από τις πηγές της έμπνευσης τους (H&N 2002: 253-254). Για μια θεώρηση του έργου του Σπινόζα δες Πατέλης 2004. Ο Γαβριηλίδης (2006) βάσει του προαναφερθέντος δίπολου μεταξύ της «μίζεριας της εξουσίας» και την «ακατανίκητη ελαφρότητα» του να είσαι κομμουνιστής και στηριζόμενος σε μεταμοντέρνα ψυχαναλυτικά ρεύματα, συνάγει το συμπέρασμα ότι το ελληνικό μεταπολεμικό κομμουνιστικό κίνημα χαρακτηρίζεται από νεκροφιλία («ριζοσπαστικός πατριωτισμός»).

ανομοιογενή: εργατική τάξη¹⁰⁰, νέα μικροαστική τάξη, ελεύθεροι επαγγελματίες, μετανάστες¹⁰¹.

Η «αυτοκρατορική εξουσία» θεωρείται ένας αποεδαφικοποιημένος και αποκεντρωμένος μηχανισμός, που προοδευτικά ενσωματώνει όλο τον κόσμο στα επεκτεινόμενα σύνορά του (ο.π.: 414-421). Η διάρθρωσή του έχει τη μορφή πυραμίδας που στην κορυφή της βρίσκονται οι ΗΠΑ, λίγο πιο κάτω οι G7 και ακολουθούν οι πολυεθνικές εταιρείες. Στη βάση της πυραμίδας βρίσκεται η κοινωνία των πολιτών και οι μη κυβερνητικές οργανώσεις [Μ.Κ.Ο]¹⁰². Βάσει αυτών των στοιχείων, οι Η&Ν συνάγουν μια «τουλάχιστον πρόωρη και ενδεχόμενα λανθασμένη υπόθεση σχετικά με μια απόλυτη πτώση του εθνικού κράτους και σε μια ανεδαφική προσδοκία ενός ομαλού χώρου παγκοσμίως» (Λιοδάκης 2007: 74). Δύο είναι οι συνέπειες της εν λόγω θεώρησης: **Πρώτον**, η απαξίωση του αιτήματος της εθνικής ανεξαρτησίας και της μετάβασης σε «μη καπιταλιστικό τρόπο ανάπτυξης» που χαρακτηρίζει πολλά αντιμπεριαλιστικά κινήματα. Απαξίωση που βασίζεται στη θετική αποτίμηση της υποτιθέμενης πτώσης των εθνικών κρατών (Η&Ν 2002: 145-146). **Δεύτερον**, η υποτίμηση της ανισομέρειας της

¹⁰⁰ «Η δομή της διαδικασίας παραγωγής έχει μεταβληθεί σε τέτοιο βαθμό που η εργατική τάξη δεν μπορεί πια να παίζει το κεντρικό ρόλο που είχε κάποτε. Ο καπιταλισμός λειτουργεί με τρόπο που εκμεταλλεύεται όλες τις κοινωνικές ομάδες» (απόσπασμα από την εισήγηση του Negri στο σεμινάριο «πλήθη ή εργατική τάξη», όπως αναφέρεται στο Κυρίλλου 2004). Βάσει αυτής της επιχειρηματολογίας ο Negri καταλήγει στην έννοια του πλήθους. Για τη διαφορά λαού και «πλήθους»- «ο λαός είναι το ελεγμένο πλήθος»- δες Negri 2003.

¹⁰¹ Οι μετανάστες εντάσσονται στο «πλήθος» όχι ως κομμάτι της εργατικής τάξης, αλλά με έναν αρκετά παράδοξο τρόπο. Ο Α. Γαβριηλίδης εμπνεόμενος από το έργο των Η&Ν και μέσω μιας ακόμη θεωρητικής αντιστροφής αποτιμά θετικά τη μετανάστευση, υποστηρίζοντας ότι η μετακίνηση πληθυσμών «αποτελεί μορφή αμφισβήτησης, έστω και ασυνείδητης/αθέλητης της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων», αφού «υποσκάπτει τους δυο βασικούς πυλώνες του έθνους-κράτους, δηλαδή της προνομιακής μορφής οργάνωσης του καπιταλισμού: το Έδαφος και το Νόμο». Στους μετανάστες, που προσφέρουν «την άλλη-αφηρημένη εργασιακή τους δύναμη»(!), εντοπίζεται το επαναστατικό υποκείμενο που υλοποιεί την έξοδο και το νομαδισμό. Όλα αυτά βέβαια, εντός ενός ανιστορικού πλαισίου που παραβλέπει ότι η μετακίνηση της εργασιακής δύναμης είναι σύμφυτη με τον καπιταλισμό (Δες Γαβριηλίδη 2004 καθώς και τον αντίλογο από τον Παρασκευόπουλο 2005. Για μια παρουσίαση της ταξικής θέσης των μεταναστών στη σύγχρονη Ελλάδα δες Σαρηγιάννης 2007: 48-51).

¹⁰² Για τους Η&Ν οι Μ.Κ.Ο., όπως για παράδειγμα η Διεθνής Αμνηστία και οι Γιατροί χωρίς σύνορα, εκπροσωπούν τη «ζωτική δύναμη που κρύβεται κάτω από την έννοια του Λαού», δηλαδή το πλήθος, καθώς έχουν ως αποστολή τους τη προαγωγή των παγκόσμιων και οικουμενικών ανθρωπίνων συμφερόντων (Η&Ν 2002: 420). Για τη διασαφήνιση του πραγματικού ρόλου των ΜΚΟ δες Παπακωνσταντίνου 2005: 153-162. Για την κοινωνία των πολιτών δες Λιόσης 2003.

καπιταλιστικής ανάπτυξης και η εκ των πραγμάτων λανθασμένη αντίληψη περί τέλους των ενδοιμπεριαλιστικών συγκρούσεων και επικράτησης της ειρήνης (ο.π.: 258).

Μια ακόμη «πηγή» που τροφοδοτεί το έωλο της θεωρητικής πρότασης των H&N είναι το μεταμοντέρνο πρίσμα μέσω του οποίου προσπαθούν να ερμηνεύσουν την πραγματικότητα¹⁰³. Όπως σημειώνει ο Λιοδάκης (Λιοδάκης 2007: 74), η εμμονή στο μεταμοντέρνο αφήνει το στίγμα της σε μια «επιφανειακή περιοδολόγηση του καπιταλισμού, στηριγμένη σε μια έντονα αυθαίρετη και αφηρημένη, χρονοπολιτισμική διάκριση (μοντέρνο/μεταμοντέρνο)». Η χρήση του όρου «Αυτοκρατορία» υποδηλώνει ακριβώς την μεθοδολογική ασάφεια της πρότασης τους, καθώς αντί για μια ιστορικά συγκεκριμένη ανάλυση της καπιταλιστικής παραγωγής, ολισθαίνουν σε μια διυποκειμενική αναζήτηση κοινών χαρακτηριστικών στο επίπεδο της διακυβέρνησης.

Η επιδερμικότητα της πρότασης των H&N τους ωθεί στη διατύπωση τριών αιτημάτων για τη συγκρότηση του *πλήθους*: το αίτημα για παγκόσμια πολιτικά δικαιώματα, το αίτημα για εγγυημένο εισόδημα για όλους και το αίτημα για αυτοελεγχόμενη και αυτόνομη αναπαραγωγή του *πλήθους* (H&N 2002: 524-537). Το προβληματικό με τα τρία αυτά αιτήματα είναι ότι δεν αποτελούν καταλήξεις ενός συνολικού προγράμματος κοινωνικής χειραφέτησης με ξεκάθαρους μακροπρόθεσμους στόχους για την μορφή της μελλοντικής κοινωνίας. Αυτό, ανεξάρτητα από προθέσεις, τα καθιστά εύκολα ενσωματώσιμα στα πλαίσια ανώδυνων μεταρρυθμίσεων¹⁰⁴. Οι δυο συγγραφείς δεν αντιλαμβάνονται αυτό τον κίνδυνο. Αντίθετα θεωρητικοποιούν την αδυναμία τους, δηλώνοντας ότι δεν μπορεί κανείς σήμερα να προσφέρει μια λεπτομερή επεξεργασία της εναλλακτικής πολιτικής λύσης στην «Αυτοκρατορία»¹⁰⁵ (ο.π.: 284).

¹⁰³ Η σχέση των H&N με τον μεταμοντερνισμό έχει έναν κομφορμιστικό χαρακτήρα: «δεν έχει νόημα να συνεχίζουμε τις αντιπαραθέσεις "υπέρ" ή "κατά" του μεταμοντερνισμού, λες και στεκόμαστε στο κατώφλι μιας εποχής και πρέπει να διαλέξουμε αν θα βουτήξουμε σε αυτήν ή όχι. Είμαστε αμετάκλητα κομμάτι αυτής της νέας εποχής» (H&N 2001: 13).

¹⁰⁴ Το πρώτο αίτημα μπορεί να θεωρηθεί ότι ικανοποιείται με την προσφορά της Ευρωπαϊκής ιθαγένειας της Ε.Ε. (προωθείτο, άλλωστε, στο απορριφθέν Ευρωσύνταγμα), το δεύτερο θα μπορούσε να ικανοποιηθεί μέσω της εξασφάλισης ενός ελάχιστου κοινωνικού εισοδήματος ενώ η ικανοποίηση του τρίτου μπορεί να ανιχνευτεί στα ιδεολογήματα περί «συμμετοχικής δημοκρατίας» (Φωτόπουλος & Γκεζεργής: 9).

¹⁰⁵ «Η μόνη επινοήση που μας απομένει σήμερα, είναι εκείνη μιας νέας δημοκρατίας, χωρίς όρια, χωρίς μέτρο. (...) Εδώ δεν υπάρχουν προγράμματα για να προτείνουμε- και ποιος θα τολμούσε σήμερα να κάνει κάτι παρόμοιο μετά το τέλος του εικοστού αιώνα;» (H&N 2002-α: 19,22). Άλλωστε, για το Negri στη δράση των αγωνιζόμενων ανθρώπων ενυπάρχει έτσι και αλλιώς ένα «άρρητο πρόγραμμα» (Negri 2005).

Με τέτοιους «ελιγμούς» απαξιώνεται η αναγκαιότητα διαλεκτικής σύνδεσης της τακτικής με την στρατηγική, θυμίζοντας τους αφορισμούς του Bernstein και του αναθεωρητισμού-ρεφορμισμού ότι «ο στόχος είναι τίποτα, το κίνημα είναι τα πάντα». Οι ομοιότητες είναι προφανείς: «Το δικό μας προσκύνημα στη γη, ωστόσο, αντίθετα με αυτό του Αυγουστίνου, δεν διαθέτει ένα υπερβατικό τέλος (telos) πέραν αυτού. Είναι και παραμένει απόλυτα εμμενές. Η διαρκής κίνηση του, το γεγονός ότι συνενώνει τους ξένους σε κοινωνία, το ότι κάνει τον κόσμο σπίτι του, είναι ταυτόχρονα μέσον και τέλος (σ.σ. σκοπός), ή καλύτερα μέσον χωρίς τέλος (σ.σ. σκοπό)» (ο.π.: 282-283).

Η θεωρητικοποίηση της ανυπαρξίας επαναστατικού πολιτικού προγράμματος και ο νεφελώδης ορισμός του «πλήθους» οδηγούν τελικά τους H&N σε μια αντίληψη για «έξοδο του πλήθους από την Αυτοκρατορία», που βασίζεται στη δημιουργία αντιεξουσιών στο σήμερα¹⁰⁶. Η πίστη ότι η δημιουργικότητα του πλήθους οικοδομεί την απελευθέρωση «εδώ και τώρα» καταλήγει τελικά στα κατακερματισμένα κινήματα χωρίς κίνημα, σε πολιτικές χωρίς πολιτική, στον ακραίο υποκειμενισμό της «πράξης», με μόνη προοπτική και δυνατότητα τη δημιουργία κάποιων αδιέξοδων «αντίβαρων» στην αστική εξουσία και όχι την κατάλυσή της¹⁰⁷.

Τελικά, η εμμονή των H&N σε ένα εννοιολογικό οπλοστάσιο κατακλυσμένο από προμαρξικές έννοιες και μεταμοντέρνες επιρροές, παράλληλα με την παράκαμψη του κλασικού μαρξισμού (της μόνης επιστημονικά θεμελιωμένης επαναστατικής θεωρίας, ζωτικός όρος ύπαρξης της οποίας είναι η δημιουργική της ανάπτυξη) καθιστούν τη θεωρητική τους πρόταση αδιέξοδη. «Δεν θεμελιώνεται προοπτική με πλαστή αισιοδοξία

¹⁰⁶ Πρόκειται για αντιεξουσίες όχι ως αποτέλεσμα συγκρούσεων, αλλά ως αποτέλεσμα λιποταξίας: «Δεν υπάρχει πλέον η δυνατότητα του κλασικού σαμποτάζ ή της λουδίτικης άρνησης [...]. Όταν μιλάμε για έξοδο εννοούμε να καταφέρουμε να οικοδομήσουμε νέες μορφές ζωής» (H&N 2002-α: 35). Για να κατανοηθεί καλύτερα τι εννοεί ο Negri όταν προτείνει την έξοδο του πλήθους από την Αυτοκρατορία, την δημιουργία αντιεξουσιών και την οικοδόμηση νέων μορφών ζωής, αρκεί να αναζητήσει κανείς την άποψη του για το απορριφθέν Ευρωσύνταγμα. Σύμφωνα με τον Negri το ευρωσύνταγμα είναι «ένα μέσο για να πολεμήσουμε την Αυτοκρατορία...». Με την ψήφιση του η Ευρώπη «θα αναγορευτεί σε αντι-εξουσία ενάντια στο αμερικανικό μονοπολισμό...». Η συνέχιση δε της οικοδόμησης της Ε.Ε. «προσφέρει συνολικές εναλλακτικές λύσεις» για τα «πλήθη» (Negri 2005).

¹⁰⁷ Ο πιο συνεπής εκφραστής παρόμοιων νέο-αυτόνομων αντιλήψεων είναι ο Holloway ο οποίος το 2002 εξέδωσε το βιβλίο «Να αλλάξουμε το κόσμο χωρίς να πάρουμε την εξουσία» (δες επίσης το 6ο τεύχος του γαλλικού περιοδικού Contre Temps (Φλεβάρης 2003) με τον ίδιο τίτλο). Για μια σύντομη παρουσίαση των θέσεων του Holloway από τον ίδιο τον συγγραφέα δες Holloway 2007. Για τα θεωρητικά αδιέξοδα της πολιτικής του πρότασης και γενικότερα των απόψεων της αυτονομίας δες Hearse 2004.

και κατασκευές υποκείμενων με τα “υλικά” του μεταμοντέρνου χυλού» (Πατέλης 2005-β: 28). Ούτε η κομμουνιστική προοπτική μπορεί να ανιχνευτεί στη θετική αποτίμηση των αναδιαρθρώσεων και στις πιο επιθετικές κινήσεις του κεφαλαίου. Μόνο επιστημονικά θεμελιώνεται η δυνατότητα μιας εναλλακτικού τύπου ανάπτυξης της κοινωνίας. Ο ιστορικός γόρδιος δεσμός και η προοπτική χειραφέτησης της εργασίας δεν μπορεί να λυθεί με την ανακάλυψη, ως άλλων προφητών, του Σπινόζα και του αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης.

Συμπεράσματα: Ορισμένες σημειώσεις για την ελικοειδή κίνηση της ιστορίας

Τα ζητήματα που απασχόλησαν την παρούσα μελέτη συνδέονται με την απόπειρα διασαφήνισης του νέου σταδίου εντατικής ανάπτυξης του καπιταλισμού, καθώς και των (αντιφατικών) δυνατοτήτων που αυτό γεννά για την υπέρβαση του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας. Η επίτευξη των παραπάνω στόχων προϋποθέτει την κατανόηση της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής κατά τη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας καθώς και την εξέταση της θέσης της εργασίας και της τεχνολογίας στη διάρθρωση της κοινωνίας, θεωρούμενης ως οργανικού όλου.

Παρά το γεγονός ότι η πραγμάτευση των παραπάνω κομβικών ζητημάτων στην παρούσα εργασία, είχε κυρίως το χαρακτήρα μιας απλής εισαγωγής και όχι της συστηματικής διερεύνησής τους¹⁰⁸, είναι σκόπιμο να διατυπωθούν ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με την ελικοειδή κίνηση της ιστορίας.

Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν (2004: 314-320), η διαλεκτική σχέση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής αποτελεί την εσωτερική πηγή αυτοανάπτυξης της κοινωνίας. Η εν λόγω διαλεκτική σχέση κινείται με τρόπο ελικοειδές. Κατά τη **πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας** παρατηρείται μια σχετική ταύτιση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας μόλις ανακύπτει, πρόκειται δε για ένα κοινωνικό χαρακτήρα ο οποίος ενόσω κυριαρχεί η άγρευση υφίσταται «ως συγκεκριμένη ταύτιση με τους βιολογικούς δεσμούς των ανθρώπων, με τη φυσική σχέση προς τη φύση».

Η έναρξη της **διαμόρφωσης της κοινωνίας** σηματοδοτεί τη σταδιακή διαφοροποίηση των δυο πόλων της αντίφασης (παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής), χωρίς όμως να εξαλείφεται πλήρως η μεταξύ τους ταύτιση (ο δούλος και ο φεουδαρχικός εργάτης είναι ταυτόχρονα υποκείμενα της παραγωγής και μέσα παραγωγής) ενώ στο τελευταίο υποστάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας, στον

¹⁰⁸ Κατά τη διάρκεια κάθε ερευνητικής διαδικασίας, ακόμα και όταν φθάνει προς το τέλος της, παρουσιάζονται νέα ζητήματα που πρέπει να ξεκαθαριστούν. Όπως αναφέρει ο Μαρξ «πράγματα που από πολλά χρόνια έχει κάνει κανείς κύριο αντικείμενο των μελετών του εμφανίζουν πάντα – τη στιγμή που πρόκειται να τα επεξεργαστεί κανείς τελικά και να τα κλείσει – ολοένα νέες πλευρές και προκαλούν νέες επιφυλάξεις» (Μαρξ στον Λασάλ 22-2-1858, όπως αναφέρεται στο Μαρξ 1989: 36).

καπιταλισμό, έχει σχεδόν εξαλειφθεί η άμεση ταύτιση (διατηρείται στο βαθμό που η εργατική δύναμη θεωρείται πράγμα που πουλιέται).

Κατά τη περίοδο διαμόρφωσης της κοινωνίας και υπό την άμεση επίδραση της μετάβασης από την κυριαρχία της άγρας στην κυριαρχία της παραγωγής, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας αναπτύσσεται και εισέρχεται στο στάδιο της διαμόρφωσής του. Όμως, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας υφίσταται, καθόλη τη διάρκεια της διαμόρφωσης της κοινωνίας, μέσω του καταμερισμού του, μέσω του **κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας**. Αποτέλεσμα αυτού του καταμερισμού και στη βάση της ανάπτυξης της χειρωνακτικής εργασίας αναπτύσσεται και το **χάσμα μεταξύ χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας** (ο.π.: 419).

Η ολοκλήρωση της διαμόρφωσης της κοινωνίας και η μετάβαση στην πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας συνιστά την αποκατάσταση της ταύτισης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής (σε νέα βάση και σε μετασχηματισμένη μορφή). Αποκατάσταση που προϋποθέτει ως τεχνική βάση την ολοκλήρωση της εκμηχάνισης και την μετάβαση στην αυτοματοποιημένη παραγωγή. Με την ανάπτυξη της αυτοματοποιημένης παραγωγής αναπτύσσεται και ο καθαυτό κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας, ενώ με την είσοδο της ανεπτυγμένης αυτοματοματοποίησης προετοιμάζεται το έδαφος για την υπέρβαση του χάσματος μεταξύ χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας.

Με άλλα λόγια, η διαλεκτική σχέση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής αναπτύσσεται ελικοειδώς. Η αύξουσα σχετική αυτοτέλεια των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων κατά τη διαδικασία της διαμόρφωσης της κοινωνίας συνιστά άρνηση της προγενέστερης σχετικής άμεσης ταύτισης τους. Η σχετική αυτοτέλεια των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγών σχέσεων αίρεται στην ώριμη κοινωνία ως άρνηση της άρνησης της προγενέστερης ιστορίας. Έτσι επέρχεται μια εκ νέου αποκατάσταση της ενότητας παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, που όμως «εδράζεται σε νέα βάση: ο άνθρωπος απελευθερώνεται σταδιακά από την άμεση εργασία που αφορά τη χρησιμοποίηση των αυτοματοποιημένων μέσων παραγωγικής επενέργειας στη φύση» (ο.π.: 421).

Τελικά, οι δυνατότητες άρσης του υποδουλωτικού καταμερισμού της εργασίας και πραγματικής ενοποίησης της ανθρωπότητας που εντοπίζονται στην εποχή μας,

συνδέονται με την εμφάνιση των προϋποθέσεων μετάβασης στην πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας, στην αταξική κοινωνία, στον κομμουνισμό. Οι προϋποθέσεις αυτές συνίστανται στη διαμόρφωση της τεχνικής βάσης της μηχανοποιημένης και μερικώς αυτοματοποιημένης παραγωγής, η οποία καθιστά αναγκαίο τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας. Όμως η αναγκαιότητα αυτή έρχεται σε αντίφαση με την ιδιωτική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής. Η πραγματική ενοποίηση της ανθρωπότητας προϋποθέτει την επίλυση αυτής της αντίφασης στην κατεύθυνση της κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων σε παγκόσμια κλίμακα.

Ωστόσο, η επίλυση της παραπάνω αντίφασης και η μετάβαση στην ωριμότητα της κοινωνίας συνιστά μία από τις πιθανές προοπτικές. Η δεύτερη προοπτική που συνδέεται με την αρνητική πλευρά των δυνατοτήτων που έχει συσσωρεύσει η ανθρωπότητα συνίσταται στην καταστροφή (όχι στην επίλυση) της αντίφασης και στην καταστροφή της ανθρωπότητας. Το δίλημμα σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα αποκτά, επομένως, νέο βάθος. Μετατρέπεται στο δίλημμα σοσιαλισμός ή καταστροφή του ανθρώπινου γένους.

Βιβλιογραφία

- **Αφανάσιεφ Β**, (1990), *Στάδια Ανάπτυξης της Αστικής Πολιτικής Οικονομίας*. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
- **Βαζιούλιν Β.Α.**, (1987), «Το σύστημα της λογικής του Χέγκελ και το σύστημα λογικής στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ». Περιοδικό *Επιστημονική σκέψη*, τ. 36, σσ.75-82. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/LogikiHegel.htm>.
- **Βαζιούλιν Β.Α.**, (1988), *Η διαλεκτική του ιστορικού προτσές και η μεθοδολογία της έρευνας του*. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/Dialektiki.htm>.
- **Βαζιούλιν Β.Α.**, (1992,) «Η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο». Εφημερίδα *Νέα προοπτική*, φύλο 67, 5/12/1992. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/Anavasi.htm>.
- **Βαζιούλιν Β.Α.**, (1994-α), «Το πρόβλημα της αντίφασης στο Κεφάλαιο του Μαρξ». Περιοδικό *Ουτοπία*, τ. 12, σσ. 17-28. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/Provlimaantifasis.htm>.
- **Βαζιούλιν Β.Α.**, (1994-β), «Η προσωπικότητα», περιοδικό *Τετράδια Ψυχιατρικής*, τεύχος 48. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/Prosopikotita1.htm>.
- **Βαζιούλιν Β.Α.**, (2000), «Η Λογική της Ιστορίας και οι προοπτικές της ανθρωπότητας». Περιοδικό *Ουτοπία*, τ. 39, σσ. 19-30. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/BAB.htm>
- **Βαζιούλιν Β.Α.**, (2004), *Η Λογική της Ιστορίας: Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας*. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα
- **Βιβλιοκριτική** (2005), «Από τον ιταλικό εργατισμό στον "αυτόνομο μαρξισμό"». Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα [http: http://www.blackout.gr/pdf/operaismo.pdf](http://www.blackout.gr/pdf/operaismo.pdf).
- **Γαβριηλίδης Α.**, (2002), «Αυτοκρατορία: Η επιστροφή των «μεγάλων αφηγήσεων». Περιοδικό *Θέσεις*, τ. 79. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.theseis.com/76-/theseis/t79/t79f/autokratoria.htm>.

- **Γαβριηλίδης Α.**, (2004), «No Border, μια επιστημολογική τομή στο μεταναστευτικό κίνημα». Εφημερίδα *Εποχή*, 25-12-2004.
- **Γαβριηλίδης Α.**, (2006), *Η αθεράπευτη νεκροφιλία του ριζοσπαστικού πατριωτισμού, Ρίτσος - Ελύτης - Θεοδωράκης – Σβορώνος*. Εκδόσεις futura.
- **Γκράμσι Α.**, (1988), *Αμερικανισμός και Φορντισμός*. Εκδόσεις Α/συνέχεια.
- **Δαφέρμος Μ., Παυλίδης Π., Πατέλης Δ.**, (1994), «Ποια κληρονομιά απαρνούμαστε». Περιοδικό *Ουτοπία*, τ. 13, σσ. 55-67. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/Poiaklironomiaaparnoumaste.htm>.
- **Ελλύλ Ζ.**, (1998), *Η τεχνολογική Τάξη στο: Η φωτιά του Προμηθέα*. Εκδόσεις Νησίδες.
- **Ένγκελς Φρ.**, «Ο ρόλος της εργασίας στον εξανθρωπισμό του πιθήκου». Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.politikokafeneio.com/oplostasio/rolos53.htm>.
- **Ζιγκλέρ Ζ.**, (2004), *Η ιδιωτικοποίηση του κόσμου και οι νέοι κοσμοκράτορες*. Εκδόσεις Σύγχρονοι Ορίζοντες.
- **Ιλιένκοφ Ε.Β.**, (1983), *Διαλεκτική Λογική: δοκίμια ιστορίας και μεθοδολογίας*. Εκδόσεις Gutenberg.
- **Ιλιένκοφ Ε.Β.**, (1988), *Η διαλεκτική του Λένιν και η μεταφυσική του θετικισμού*. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
- **Ιωαννίδης Κ.**, (2008), «Τα Χειρόγραφα του 1844 του Karl Marx». Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.politikokafeneio.com/neo/modules.php?name=News&file=article&sid=5393>
- **Κάτσικας Χ., Καββαδίας Γ.**, (2002), *Η αξιολόγηση στην εκπαίδευση: Ποιος, ποιον και γιατί*. Εκδόσεις Σαββάλας.
- **Κοριά Μ.**, (1985), *Επιστήμη, τεχνική και κεφάλαιο*. Εκδόσεις Α/συνέχεια.
- **Κοριά Μ.**, (1986), *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*. Εκδόσεις Κομμούνα.
- **Κοριά Μ.**, (1988), *Ρομποτική*. Εκδόσεις Α/συνέχεια.
- **Κυρίλλου Δ.**, (2004), «Εργατική Τάξη ή "πλήθη"». Περιοδικό *σοσιαλισμός από τα κάτω*, τ. 48. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.sek-ist.gr/48/j.htm>

- **Λένιν Β.Ι.**, (1980), «Περίληψη του βιβλίου του Χέγκελ: Επιστήμη της Λογικής», Άπαντα, τ. 29, σσ. 77-218. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
- **Λένιν Β.Ι.**, (1980-1), «Φιλοσοφικά Τετράδια», Άπαντα, τ. 29, σσ. 346-348. Εκδόσεις «Σύγχρονη Εποχή».
- **Λένιν Β.Ι.**, (1980-2), «Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός», Άπαντα, τ. 1. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
- **Λένιν Β.Ι.**, (1980-3), «Ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού», Άπαντα, τόμος 27, σσ. 305-473. Εκδόσεις «Σύγχρονη Εποχή».
- **Λένιν Β.Ι.**, «Τρεις πηγές και τρία συστατικά μέρη του μαρξισμού». Διαθέσιμο στη ιστοσελίδα: <http://www.marxists.org/ellinika/archive/lenin/works/1913/03/three.htm>.
- **Λημνάτης Ν.**, (1998), «Το πρόβλημα του στερεότυπου και η χεγκελιανή ανάλυση της γνωστικής διαδικασίας». Περιοδικό *Ουτοπία*, τ. 30, σσ. 131-142. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/Provlmastereotipou.htm>
- **Λιοδάκης Γ.**, (2007), «Το νέο στάδιο καπιταλιστικής ανάπτυξης και οι προοπτικές της παγκοσμιοποίησης». Περιοδικό *Ουτοπία*, τ. 73, σσ. 61-80.
- **Λιοδάκης Γ.**, (1997), «Η σχέση ανθρώπου φύσης και η ιστορική σημασία της εργασιακής θεωρίας της αξίας», περιοδικό *Ουτοπία*, τ. 26.
- **Λιόσης Β.**, (2003), «Κοινοτισμός, κοινωνία των πολιτών, κοινωνική οικονομία». Περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 1. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.kke.gr/komep/2003/1/Lioshs.html>.
- **Μαγγάνας Γ.**, (2004), «"Αυτοκρατορία" ή Ιμπεριαλισμός;». Περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 1. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.kke.gr/komep/2004/1/Maganas.html>.
- **Μάμφορντ Λ.**, (1997), *Τέχνη και Τεχνική*. Εκδόσεις Νησίδες.
- **Μαρξ Κ.**, (1989), *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. Ι. Εκδόσεις Στοχαστής.
- **Μαρξ Κ.- Ένγκελς Φρ.**, (1997), *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τ. 1. Εκδόσεις Guttenberg.
- **Μαρξ Κ.**, (1996), *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, Ι Ι και Ι Ι Ι. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.

- **Μπαλωμένου Χ. & Σεφέρη Β.**, (2006), «Η χυδαία αστική πολιτική οικονομία στα αμφιθέατρα των οικονομικών σχολών». Περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 4. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.kke.gr/komep/2006/4/Oikon_Sholes.html.
- **Μπιτσάκης Ε.**, (2003), *Δρόμοι της Διαλεκτικής*. Εκδόσεις Άγρα.
- **Ναζάκης Χ.**, (2003), «Παγκοσμιοποίηση: μύθοι και πραγματικότητα», στο: *Μύθοι και πραγματικότητα την εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Εκδόσεις «Πατάκη».
- **Παπακωνσταντίνου Π.**, (2005), *Η εποχή του φόβου. Αυτοκρατορία των ΗΠΑ και Δικτατορία της Αγοράς*. Εκδόσεις Λιβάνη.
- **Παρασκευόπουλος Θ.**, (2005), «Αμφισβητεί η μετανάστευση το κράτος και τον καπιταλισμό; Οι μετανάστες από τη σκοπιά των πλουσίων». Εφημερίδα *Εποχή*, 23-1-2005. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.socialcenter.gr/files/older/theoretic_docs_for%20the%208th_antiracist_festival.pdf.
- **Πατέλης Δ.**, (1995), «Ζητήματα μεθοδολογίας της ανάπτυξης του μαρξισμού. Η συμβολή του Ένγκελς». Περιοδικό *Μαρξιστική Επιθεώρηση*, σσ. 85-94. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/SimvoliEngels.htm>
- **Πατέλης Δ.**, (1997), «Η ανάπτυξη του μαρξισμού και η Λογική της Ιστορίας». Περιοδικό *Αριστερή ανασύνταξη*, τ. 11-12, σσ. 141-154. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/Anaptixi.htm>
- **Πατέλης Δ.**, (1997-α), «Όψεις της ανεργίας: κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις». Περιοδικό *Αριστερή ανασύνταξη*, τ. 13, σσ. 25-38 & τ.14, 1998, σσ. 27-44. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/anergia.htm>
- **Πατέλης Δ.**, (1999-α), «Ο μαρξισμός στη Ρωσία και στη Σοβιετική Ένωση», *Διάλεξη στο Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης (ΚΕΤΕ)*, 10/5/1999. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.geocities.com/ilhsgr/MarxismosRosiaSE.htm>.
- **Πατέλης Δ.**, (1999-β), «Η θρησκεία ως μορφή κοινωνικής συνείδησης». Περιοδικό *Ουτοπία*, τ. 34, σσ. 99-123. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/Thriskiamorfi.htm>
- **Πατέλης Δ.**, (2001), «Αυτοματοποίηση της παραγωγής και χαρακτήρας της εργασίας», στο *Εξουσία και κοινωνίες στη "Μεταδιπολική" εποχή*. Εκδόσεις

- Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, σσ. 121-132. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα:
<http://www.ilhs.tuc.gr/gr/automatopoiisi.htm>
- **Πατέλης Δ.**, (2002), «Η παιδεία ως συνιστώσα της δομής και της ιστορίας. Εκπαίδευση και αξιολόγηση», στο Χ. Κάτσικας-Γ. Καββαδίας, (2002), σσ. 53-97. Εκδόσεις Σαββάλας. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα:
http://www.ilhs.tuc.gr/gr/paideia_axiologisi.htm
 - **Πατέλης Δ.**, (2003), «Παγκόσμια κεφαλαιοκρατία, ιμπεριαλισμός και πόλεμος. Ζητήματα θεωρητικής περιοδολόγησης», εισήγηση σε διεθνή συνάντηση με θέμα: *Παγκόσμια κρίση, Πόλεμος και κρατική καταστολή*. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα:
http://www.ilhs.tuc.gr/gr/pagosmia_kefalaiokratia_imperialismos_polemos.htm
 - **Πατέλης Δ.**, (2004-α), «Όψεις της «υπόστασης» ως λογικής και μεθοδολογικής κατηγορίας. Από τον Σπινόζα στον Χέγκελ». Περιοδικό *Ουτοπία*, τ. 61, σσ. 23-42. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.ilhs.tuc.gr/gr/dim_spinoza.htm
 - **Πατέλης Δ.**, (2004-β), «Αντί προλόγου», στο Βαζιούλιν, (2004), σσ. 9-72. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
 - **Πατέλης Δ.**, (2005-α), *Σημειώσεις μαθήματος Τέχνη και Τεχνολογία*, Χανιά.
 - **Πατέλης Δ.**, (2005-β), «Ιμπεριαλιστική «παγκοσμιοποίηση» και προοπτική χειραφέτησης της ανθρωπότητας». Περιοδικό *Διάπλους*, τ. 9, σσ. 28-32, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.ilhs.tuc.gr/gr/dim_diaplus_09.htm
 - **Πατέλης Δ.**, (2006), «Γιώργος Ι. Τσιάντης, Φιλοσοφία και τεχνολογία: Δοκίμιο οριακής οντολογίας». Περιοδικό *Ουτοπία*, τ. 72, σσ. 177-182. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.ilhs.tuc.gr/gr/vivliokrisia_Tsianti.htm
 - **Πατέλης Δ.**, (2007), «Για την αναγκαιότητα της διάκρισης πρώιμων και ύστερων σοσιαλιστικών επαναστάσεων». Περιοδικό *Διάπλους*, τ. 18, σσ. 20-24. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα:
http://www.ilhs.tuc.gr/gr/anagaiotita_diakrisis_proimon_isteron_epanastaseon.htm
 - **Παυλίδης Π.**, (2001), *Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας στην ΕΣΣΔ*. Εκδόσεις Προσκήνιο.

- **Παυλίδης Π.**, (2002), «Ανθρώπινη φύση, κοινωνική εργασία, παιδαγωγία: οι βιολογικοί και κοινωνικοί συντελεστές της προσωπικότητας». Περιοδικό *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 123, σσ. 65-80 & τ. 124, σσ. 83-93. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.ilhs.tuc.gr/gr/anthropini_fysi.htm
- **Παυλίδης Σ.**, (1986), *Εμπορευματική παραγωγή*. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
- **Περιοδικό Εκτός γραμμής**, «(Νέο)αυτονομία: πάμε σαν άλλοτε αλλά προς τα πού;». Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.anasynthesi.com/keimena/eyretirio/ektos%20grammhs
- **Περιοδικό Wild Cat**, (2003), «Η αναγέννηση του εργατισμού», τ. 66. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα, <http://www.argiros.net/gr/article.php> (29/5/2006, 04:45:15,GIV).
- **Πεχλιβανίδης Τ.**, (2001), «Μεταβιομηχανική κοινωνία, μεταφορντισμός, μεταμοντερνισμός. Μετάλλαξη ή μεταμόρφωση;». Περιοδικό *Θέσεις*, τ. 78, σσ. 53-90. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.theseis.com/76-/theseis/t78/t78f/metabiomixaniki.htm>.
- **Πλεχάνοφ**, (1975), *Η εξέλιξη της μονιστικής αντίληψης της ιστορίας*. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος.
- **Ρίχτα Ρ.**, (1978), *Ο Πολιτισμός στο σταυροδρόμι - οι συνέπειες της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης στο μέλλον του ανθρώπου*. Εκδόσεις Ράππα.
- **Ρόζενταλ Μ.Μ.**, (2003), «Η άνοδος από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στο "Κεφάλαιο" του Μαρξ». Περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 4. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.kke.gr/komep/2003/4/rozentat.html>
- **Ρόζενταλ Μ.Μ.**, (χ.χ.), *Διαλεκτικά προβλήματα στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ*. Εκδόσεις Αναγνωστίδη.
- **Ρόζενταλ Μ.Μ.**, (1962), *Αρχές Διαλεκτικής Λογικής*. Εκδόσεις Γκαγκάριν.
- **Σακελλαρόπουλος Σ.**, (2004), *Ο μύθος της παγκοσμιοποίησης και η πραγματικότητα του ιμπεριαλισμού*. Εκδόσεις Guttenberg.
- **Σαρηγιάννης Γ.**, (2007), «Πόλεις μέσα στις πόλεις. Η Αθήνα των μειονοτήτων». Περιοδικό *Διάπλους*, τ. 18, σσ. 48-51.

- **Σωτήρης Π.**, (2003), «Αυτοκρατορία: Νέο θεωρητικό υπόδειγμα ή αναπαραγωγή παλαιών αντιφάσεων;», περιοδικό *Θέσεις*, τ. 85, σσ. 11-45. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.theseis.com/76-/theseis/t85/t85f/sotiris.htm>.
- **Τσινόρεμα Β.**, (1989), «Μαρξισμός ή Μεταμαρξισμός;». Περιοδικό *Πολίτης*, τ. 98.
- **Φρομ Ε.**, (1997), *Η επανάσταση της ελπίδας. Για μια ανθρώπινη Τεχνολογία*, εκδόσεις Μπουκουμάνη.
- **Φραγκομιχελάκης Μ.**, (2003), «Κοινωνία της γνώσης και/ή κοινωνία της πληροφορίας, σχέσεις μεταξύ γνώσης και εργασίας στην καπιταλιστική κοινωνία». Πρακτικά 2^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Κοινωνιολογίας. Εκδόσεις Inventics.
- **Φωτόπουλος Τ.**, (2003), «Η αριστερή δικαίωση της παγκοσμιοποίησης». Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 12/7/2003. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.democracynature.org/fotopoulos/greek/grE/gre2003/7_12.htm
- **Φωτόπουλος Τ.**, (2005), «Οι αντιτιθέμενες απόψεις για την παγκοσμιοποίηση και ο μύθος του τέλους της παγκοσμιοποίησης». Ομιλία σε συνέδριο του πανεπιστημίου Πειραιά. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.inclusivedemocracy.org/fotopoulos/greek/grmisc/globalisation_speech.htm (10 Φεβ. 2008 01:45:17 GMT).
- **Φωτόπουλος Τ. & Γκεξερλής Α.**, «Η Αυτοκρατορία των Negri και Hardt: ένα νέο κομμουνιστικό μανιφέστο ή ένα ρεφορμιστικό καλωσόρισμα της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης;». Περιοδικό «Democracy & Nature», τεύχος 8. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.inclusivedemocracy.org/pd/is7/issue_7_Negri.htm.
- **Χάλογουεϊ Τ.**, (2007), «Κομμουνισμός σήμερα», εφημερίδα *Αριστερά*, 23/2/2007, αρ.φ. 213. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.koel.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=502&Itemid=34
- **Bernal J.**, (1983), *Η επιστήμη στην Ιστορία*, τόμοι 1-4. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος.

- **Braverman H.**, (2005), *Εργασία και μονοπωλιακό κεφάλαιο*. Εκδόσεις Λέσχη των κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα.
- **Hardt M. & Negri A.**, (2001), *Η εργασία του Διονύσου*. Εκδόσεις Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- **Hardt M. & Negri A.**, (2002), *Η Αυτοκρατορία*. Εκδόσεις Scripta.
- **Hardt M. & Negri A.**, (2002-α), *Αυτοκρατορία, Παγκοσμιοποίηση, Δημοκρατία*. Εκδόσεις Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- **Freeman-Soete**, (2000), *Εργασία για όλους ή μαζική ανεργία*. Εκδόσεις «Θεμέλιο».
- **Hearse P.**, (2004), «Ν' αλλάξουμε τον κόσμο - χωρίς να πάρουμε την εξουσία;». Περιοδικό *Σπάρτακος*, τ. 73, σσ. 57-68.
- **Lessa S.**, (2006), «Η άυλη εργασία: Νέγκρι, Λατσαράτο και Χαρντ». Περιοδικό *Ουτοπία*, τ. 71, σσ. 27-42.
- **Negri A.**, (2003), «Μας κυβερνούν οι αισιόδοξοι συντηρητικοί». Εφημερίδα *Βήμα*, 6-6-2003, σσ. Β-49. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://tovima.dolnet.gr/print_article.php?e=B&f=13905&m=B49&aa=1
- **Negri A.**, (2005), «"Ναι", για να εξαφανίσουμε αυτό το σκατό, το έθνος-κράτος». Μετάφραση Γ. Αλμπάνης. Εφημερίδα *Εποχή*, 29-05-2005
- **Negri A.**, «Η πολιτική στην μετασοσιαλιστική εποχή». Εφημερίδα *Εποχή*. Επιμέλεια-απόδοση: Α. Γαβριηλίδης. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.epohi.gr/negri_interview_issues_2962003.htm (12/10/2006, 02:42:00 GMT).
- **U.N.**, (2005), «Summary, Human Development Report», http://hdr.undp.org/en/media/hdr05_summary.pdf